

Η Διαδικασία της Παγκοσμιοποίησης και ο ταξικός μετασχηματισμός στη Δύση¹

De te fabula narratur

Στο παρόν άρθρο αναλύεται το σύγχρονο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα και προσδιορίζεται ο νέος Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας. Υποστηρίζεται ότι, ενώ σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους υπήρχε μία διεθνής αγορά εμπορευμάτων, τη μεταπολεμική περίοδο δημιουργήθηκε επιπλέον ένα παγκόσμιο δίκτυο στενά διασυνδεδεμένων παραγωγικών μονάδων, χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών και χρηματιστηριακών αγορών. Αλλά ενώ η παραγωγή, οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, οι χρηματιστηριακές αγορές και το εμπόριο διαχέονται πλέον παγκοσμίως, η διαχείριση και ο έλεγχός τους συγκεντρώνεται σε λίγα επιτελεία στα κέντρα του καπιταλισμού. Μια κολοσσιαία συγκέντρωση οικονομικής ισχύος και ελέγχου πάνω στα παγκόσμια μέσα παραγωγής, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και την εργατική δύναμη, χωρίς προηγούμενο στην ιστορία του καπιταλισμού, λαμβάνει χώρα. Η Πληροφορική Τεχνολογία αναδεικνύεται το σύγχρονο μέσο συγκέντρωσης της οργάνωσης και του ελέγχου της παγκόσμιας υλικής παραγωγής και της παραγωγής υπηρεσιών από λίγα επιτελεία στα κέντρα του καπιταλισμού. Ο Νεοφιλελευθερισμός αναλύεται ως ένα αποφασιστικό βήμα προς την ολοκλήρωση του καπιταλισμού ως παγκόσμιου συστήματος, καθώς οδηγεί στη σταδιακή κατάργηση των οικονομικών συνόρων των έθνους-κράτους και στη συνακόλουθη δημιουργία ενός ενιαίου παγκόσμιου οικονομικού χώρου, ο οποίος επιτρέπει την ανεμπόδιστη δράση του κεφαλαίου διεθνώς. Στο πλαίσιο του νέου Διεθνούς Καταμερισμού Εργασίας που αναδύεται αυτή την περίοδο, καθώς και της νέας τεχνολογίας που υποβάσται το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, της πληροφορικής τεχνολογίας, αναλύεται ο ταξικός μετασχηματισμός των Δυτικών κοινωνιών.

Το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα

Θα επιχειρήσουμε εδώ μια ανάλυση του σύγχρονου διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος, παρακολουθώντας παράλληλα τις μεταπολεμικές διαδικασίες που οδήγησαν στη δημιουργία του συστήματος αυτού.

Ο Τρίτος Κόσμος

Τη μεταπολεμική περίοδο η εξαγωγή κεφαλαίων από τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες προς τον υπόλοιπο κόσμο πήρε σε διευρυνόμενη κλίμακα τη μορφή άμεσων και κυρίως βιομηχανικών επενδύσεων, που πραγματοποιήθηκαν από τις πολυεθνικές εταιρίες. Η εξαγωγή κεφαλαίων αυτής της μορφής πήρε σημαντικές διαστάσεις κυρίως τη δεκαετία του '60 και έπειτα και οδήγησε στην ταχεία εκβιομηχάνιση των χωρών της περιφέρειας που ενσωματώθηκαν σ' αυτή τη διαδικασία (Kiely, 1998 - Paik, 1997 - Bina & Yaghmaian, 1991 - Linge, 1988 - Hamilton, 1986). Μεγάλη επιτάχυνση των άμεσων επενδύσεων προς τις χώρες της περιφέρειας σημειώθηκε ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία. Μεταξύ 1990 και 1997 οι ξένες άμεσες επενδύσεις στις περιφερειακές χώρες αυξήθηκαν κατά 580%, ενώ στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες αυξήθηκαν κατά 41%. Και ενώ το 1990 οι άμεσες επενδύσεις στις περιφερειακές χώρες αντιπροσώπευαν το 12% του συνόλου των παγκόσμιων άμεσων επενδύσεων, το 1997 έφθασαν να αντιπροσωπεύουν το 41% (World Bank, *World Development Report 1999/2000*, σ. 271).

Η διαδικασία της εκβιομηχάνισης στις περιφερειακές χώρες τη μεταπολεμική περίοδο συνοδεύθηκε από μια παράλληλη διαδικασία μετασχηματισμού των παραδοσιακών αγροτικών τοίχων οικονομικών, κατά την οποία οι πιο σημαντικοί τομείς της αγροτικής παραγωγής πέρασαν από τη μικρή εμπορευματική παραγωγή στη μεγάλης κλίμακας καπιταλιστική επιχείρηση. Η μικρή αγροτική μονάδα, προορισμένη να καλύπτει τις ανάγκες επιβίωσης της αγροτικής οικογένειας, αντικαταστάθηκε από τη μηχανοποιημένη εξαγωγική γεωργία. Η επέκταση της καπιταλιστικής παραγωγής στη γεωργία συνοδεύθηκε, σχεδόν κατά κανόνα, από τη βίαιη εκδίωξη μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού από τη γη, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου μετακόμισε στις πόλεις, ενώ ένα άλλο μέρος βρήκε απασχόληση ως εργάτες γης στη γεωργία (Black, 1982 - Taussing, 1982 - Goodman & Radcliff, 1981 - Jung, 1980 - Scott, 1976)².

Αυτή είναι η βάση των πρωτοφανών ρευμάτων αγροτικής εξόδου που σημειώνονται αυτή την περίοδο στην περιφέρεια, της συνακόλουθης αστικής έκρηξης και της δημιουργίας των περιβόητων παραγκουπόλεων. Οι διαδικασίες αυτές οδήγησαν στη δημιουργία ενός βιομηχανικού προλεταριάτου, το οποίο αριθμεί σήμερα εκατοντάδες εκατομμύρια εξαθλιωμένους ανθρώπους, ένα μεγάλο μέρος των οποίων είναι άνεργοι ή υποαπασχολούμενοι. Ο πρώην πρόεδρος της Παγκόσμιας Τράπεζας Robert McNamara έκανε, τη δεκαετία του '70, την ακόλουθη πρόβλεψη:

«...Οι «περιθωριοποιημένοι» άνθρωποι, οι εξαθλιωμένοι, που αγωνίζονται για την επιβίωση στο περιθώριο της αγροτικής μονάδας και της πόλης, μπορεί να αριθμούν ήδη πάνω από μισό δισεκατομμύριο. Το 1980 θα υπερβούν το δισεκατομμύριο, το 1990 τα δύο δισεκατομμύρια». (Αναφέρεται από τον Buckanan, 1985.)

Η δεξαμενή αυτή προμήθευσε την εκβιομηχάνιση των περιφερειακών χωρών, που πραγματοποιήθηκε από τις πολυεθνικές, με φθηνά εργατικά χέρια. Ο εφεδρικός στρατός των εκατομμυρίων ανέργων στις περιφερειακές χώρες εξασφαλίζει την απεριόριστη διατήρηση των ημερομισθίων σε πολύ χαμηλά επίπεδα, συχνά κάτω από το ελάχιστο επίπεδο επιβίωσης. Οι πρώην αγρότες εξαναγκάζονται να αναζητήσουν απασχόληση ανεξάρτητα από το επίπεδο αμοιβής και κάτω από τις πιο απάνθρωπες συνθήκες, προκειμένου να εξασφαλίσουν την απλή φυσική τους επιβίωση (Frobel et. al., 1980, σ. 5).

Από την άλλη μεριά, η διάρρηξη του παραδοσιακού δεσμού των ανθρώπων με τη γη οδήγησε στο λιμό εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπους. Το φάσμα της πείνας είναι σήμερα ενδημικό στις χώρες αυτές. Σύμφωνα με τον Οργανισμό Τροφίμων και Γεωργίας (FAO) των Ηνωμένων Εθνών, σήμερα 800 εκατομμύρια άνθρωποι υποσιτίζονται. Ανάμεσα σ' αυτούς 200 εκατομμύρια είναι παιδιά κάτω των πέντε ετών, με βάρος λιγότερο από το φυσιολογικό. Κάθε χρόνο 15 εκατομμύρια άνθρωποι πεθαίνουν από την πείνα. Πέρσι περίπου 13 εκατομμύρια άνθρωποι σε έξι χώρες της Υποσαχάριας Αφρικής βρίσκονταν στα όρια του λιμού (*Ελευθεροτυπία*, 10/6/2002). Να πώς περιέγραφε ο Τύπος την κατάσταση: «Ο απόλυτος λιμός, πείνα χωρίς όρια, αποτελεί πλέον βίωμα για τους κατοίκους του νότιου τμήματος της αφρικανικής ηπείρου...» (*Καθημερινή*, 11/5/2002). Ασφαλώς η κατάσταση δεν θα είναι καλύτερη σήμερα. Χαρακτηριστική της εξαθλίωσης στον Τρίτο Κόσμο είναι και η επιστράτευση της παιδικής εργασίας προκειμένου να συμπληρωθεί το οικογενειακό εισόδημα. Σύμφωνα με την UNICEF, τα εργαζόμενα παιδιά στον Τρίτο Κόσμο συνεισφέρουν κατά 20-25% στο οικογενειακό εισόδημα. Χαρακτηριστικό είναι και το παρακάτω ποριστικό που αποκαλύφθηκε πρόσφατα: χιλιάδες παιδιά στην Ινδία και το Πακιστάν εργάζονται από την αυγή μέχρι τη νύχτα για να κατασκευάσουν μπάλες για ποδοσφαιρικούς αγώνες. Πληρώνονται 20-30 σεντς την μπάλα, η οποία πωλείται από τη FIFA και τις ιδιωτικές εταιρείες στις δυτικές αγορές 91 δολάρια!

Η παραδοσιακή αγροτική κοινότητα αυτοκατανάλωσης μπορεί να μην εξασφάλιζε πολυτέλειες στους ανθρώπους της, εξασφάλιζε όμως τη διατροφή και την κάλυψη βασικών ανθρώπινων αναγκών. Η διάρρηξη αυτού του θεμελιώδους ανθρώπινου δεσμού με τη γη, η μετατροπή των σημαντικότερων τομέων της γεωργίας σε καπιταλιστική επιχείρηση και η εκμετάλλευση της αγροτικής παραγωγής αυτών των χωρών από τις πολυεθνικές, παρόλληλα με την προλεταριοποίηση εκατοντάδων εκατομμυρίων αγροτών, είναι η βασική αιτία για την εξαθλίωση και την πείνα στον Τρίτο Κόσμο.

Χαρακτηριστική περίπτωση της εκμετάλλευσης της αγροτικής παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο από τις πολυεθνικές είναι η παραγωγή του καφέ. Σύμφωνα με έκθεση που έδωσε στη δημοσιότητα η Oxfam, μια από τις μεγαλύτερες μη κυβερνητικές οργανώσεις για την καταπολέμηση της φτώχειας, οι καλλιεργητές του καφέ είναι σήμερα 25 εκατομμύρια σε 50 παραγωγούς χώρες στην Ασία, την Αφρική και τη Λ. Αμερική. Το παγκόσμιο εμπόριο του καφέ συγκεντρώνεται σε ένα ολιγομελές καρτέλ γιγάντων. Οι Nestle, Kraft, Sara Lee και Procter & Gamble απορροφούν πάνω από το 50% της συνολικής παραγωγής καφέ και χειραγωγούν την αγορά. Κατά μέσο όρο παγκοσμίως ένας φτωχός καλλιεργητής παίρνει λιγότερα από 20 σεντς για κάθε κιλό σοδειάς, που πωλείται 25-30 δολάρια στα Δυτικά σουπερμάρκετ. Σήμερα ο τζίρος των πολυεθνικών του καφέ αγγίζει τα 70 δις δολ., αλλά οι παραγωγοί παίρνουν

συνολικά μόλις 5,5 δις δολ., δηλαδή κάτι λιγότερο από το ένα δέκατο τρίτο του τζίρου. Παλαιότερα ίσχυε μια συμφωνία ελέγχου των τιμών, η International Coffee Agreement του 1962. Επρόκειτο για ένα σύστημα πλαφόν παραγωγής και διακύμανσης των τιμών που λειτούργησε μέχρι το 1989, οπότε οι ΗΠΑ αποσύρθηκαν ξαφνικά από την εφαρμογή της, «τακίζοντας» την αγορά για τις παραγωγούς χώρες. Η αγορά μετατράπηκε σε ένα χρηματιστήριο με βίαιες διακυμάνσεις, όπου οι τιμές καθορίζονται ανάλογα με το κλίμα, τη χειραγώγηση του αμερικανο-βρετανικο-ελβετικού καρτέλ και την κερδοσκοπία στα χρηματιστήρια εμπορευμάτων της Νέας Υόρκης και του Λονδίνου. Χαρακτηριστική είναι η κατάσταση στις χώρες παραγωγής του καφέ. Στο Ελ Σαλβαδόρ 52 παιδιά καλλιεργητών του καφέ έχουν πεθάνει μέσα σε ένα χρόνο και άλλα 4.000 είναι ετοιμοθάνατα από τον υποσιτισμό. Στην Αιθιοπία τα έσοδα από τις εξαγωγές καφέ μειώθηκαν κατά 42% το τελευταίο δωδεκάμηνο, ενώ ο λιμός και η ξηρασία θερίζουν στην κοιλάδα Μπεντένο και στο ιστορικό Χαράργκε, την καρδιά της ντόπιας παραγωγής. Η περιοχή αυτή αποκόμιζε περίπου 50 εκατ. δολ. από το προϊόν, με τα οποία ζούσαν σχεδόν τρία εκατομμύρια άνθρωποι. Τώρα τουλάχιστον 11 εκατομμύρια Αιθίοπες εξαρτώνται από τα συσσίτια του ΟΗΕ (Το Βήμα, 9/3/2003).

Ανάλογη είναι η κατάσταση με την παραγωγή του κακάο, πρώτης ύλης για την παραγωγή σοκολάτας, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση την Ακτή του Ελεφαντοστού, την αφρικανική χώρα απ' όπου προέρχεται το 43% των κόκκων που καταναλώνονται διεθνώς. Όπως έχει αποκαλυφθεί από ρεπορτάζ του BBC ("Slavery") και άλλων μεγάλων δυτικών ΜΜΕ, σ' αυτή την πρώην γαλλική σοκολατοαποικία για την παραγωγή του κακάο χρησιμοποιούνται εκατοντάδες χιλιάδες σύγχρονοι σκλάβοι από τις εξαθλιωμένες γειτονικές χώρες (Μάλι, Μπουρκίνο Φάσο, Τόγκο), κατά προτίμηση παιδιά 8-14 ετών, τα οποία πωλούνται από τις οικογένειές τους στους δουλεμπόρους αντί 20-30 δολαρίων. Τα παιδιά αυτά εργάζονται 80-100 ώρες την εβδομάδα χωρίς πληρωμή, κακοποιούνται συστηματικά και πολλά πεθαίνουν. Οι μεγάλες εταιρείες σοκολάτας –Nestle, Mars, Cadbury, Hershey– αντιμετώπισαν το καλοκαίρι του 2001 ζήτημα μοιρομαζών των προϊόντων τους και τότε προτάθηκε... σήμανση της «καθαρής» σοκολάτας με την ετικέτα... "slave free"! Το αμερικανικό λόμπι σοκολατοπαραγωγών (Chocolate Manufacturer's Association) υποστήριξε ότι η σήμανση θα ήταν... σε βάρος των σκλάβων! Εντέλει υπεγράφη ένα πρωτόκολλο έξι σημείων μεταξύ των εταιρειών και των παραγωγών χωρών, που προέβλεπε τη δημιουργία ανεξάρτητου ελεγκτικού οργάνου ως το Μάιο του 2002 και... εξάλειψη της κακαοδουλείας ως το 2005! Αλλά και αυτό ακόμη έμεινε στα χαρτιά. Ας σημειώσουμε, τέλος, ότι ο τζίρος της σοκολατοβιομηχανίας είναι 13 δις δολ. μόνον στις ΗΠΑ (Το Βήμα, 9/3/2003).

Βεβαίως μέσα σ' αυτή τη θάλασσα της εξαθλίωσης ξεχωρίζει μια πολιτική και οικονομική ελίτ απαραίτητη για τη διεκπεραίωση των συμφερόντων των κέντρων του καπιταλισμού στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Με άλλα λόγια, μια ελίτ η οποία λειτουργεί ως μίαντας για τη ληστροική εκμετάλλευση της εργασίας και των πλουτοπαραγωγικών πηγών αυτών των χωρών από τα κέντρα του καπιταλισμού. Η πολιτική έκφραση αυτής της ελίτ είναι κατά κανόνα η δικτατορία, η οποία επίσης κατά κανόνα επιβάλλεται από τα κέντρα του καπιταλισμού σ' αυτές τις χώρες. Την ελίτ αυτή ονόμασε παλαιότερα ο Α.Γ. Φράνκ «λούμπεν αστική τάξη», τα συμφέροντα της οποίας ταυτίζονται με τα συμφέροντα του ιμπεριαλισμού.

Όσον αφορά την κατανομή του παγκόσμιου πλούτου, εκπληκτικό είναι το παρακάτω

στατιστικό στοιχείο που δίνεται από την έκθεση *Human Development Report 1999* του ΟΗΕ: στο ένα πέμπτο του πληθυσμού της γης που κατοικεί στις πλούσιες χώρες αντιστοιχεί το 86% του παγκόσμιου Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, ενώ στο ένα πέμπτο του πληθυσμού της γης που κατοικεί στις πιο φτωχές χώρες αντιστοιχεί μόλις το 1%! (United Nations, 1999, σ. 3). Αυτό, με άλλα λόγια, σημαίνει ότι τα κέντρα του καπιταλισμού αποσπούν το 86% του παγκόσμιου εισοδήματος και όλος ο υπόλοιπος κόσμος μόλις το 16%! Φυσικά αυτός ο πλούτος δεν πηγαίνει στις τσέπες του μέσου Ευρωπαίου, ή του μέσου Αμερικανού, αλλά συγκεντρώνεται από τις πολυεθνικές και το μεγάλο κεφάλαιο εν γένει.

Μπορούμε να συνοψίσουμε ως εξής: η εκβιομηχάνιση των περισσότερων χωρών της περιφέρειας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ο μετασχηματισμός των πιο σημαντικών τομέων της αγροτικής οικονομίας από τους παραδοσιακούς τρόπους καλλιέργειας της γης στη μεγάλη κλίμακα καπιταλιστική παραγωγή, η συνακόλουθη αγροτική έξοδος και η δημιουργία ενός τεράστιου σε αριθμούς βιομηχανικού προλεταριάτου, σήμανε τον εκκαπιταλισμό των περισσότερων περιφερειακών χωρών. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από την επέκταση του καπιταλισμού σχεδόν σε ολόκληρο τον κόσμο. Τώρα μπορούμε πια να μιλάμε για διεθνές καπιταλιστικό σύστημα με την ακριβή έννοια του ορόν.

Είναι φανερό ότι ο καπιταλισμός στον Τρίτο Κόσμο παίρνει έναν «άγριο» χαρακτήρα, καθώς συνεπάγεται την ακραία εκμετάλλευση εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων, οι οποίοι έχουν μετατραπεί σε σύγχρονους σκλάβους. Ο παγκόσμιος καπιταλισμός χαρακτηρίζεται σήμερα από πρωτοφανή βαρβαρότητα, καθώς καταδικάζει εκατομμύρια ανθρώπους κάθε χρόνο σε αργό θάνατο από την πείνα, τις στερήσεις και τις μολυσματικές ασθένειες, ληστεύοντας παράλληλα την πλειονότητα των ανθρώπων του πλανήτη από τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της ζωής.

Ο Πρώτος Κόσμος

Ο εκκαπιταλισμός των περιφερειακών χωρών σήμανε τη διάχυση της βιομηχανικής παραγωγής σε ολόκληρο τον κόσμο. Αλλά η ίδρυση βιομηχανικών μονάδων στις περιφερειακές χώρες από τις πολυεθνικές κατά τη μεταπολεμική περίοδο σινοδεύτηκε σε αρκετές περιπτώσεις από μια παράλληλη διαδικασία κλεισίματος αντίστοιχων μονάδων στα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Έτσι, αν λάβουμε υπόψη και τις δύο πλευρές του φαινομένου, μπορούμε να πούμε ότι η διαδικασία αυτή ισοδυναμούσε με επαναχωροθέτηση μέρους της βιομηχανικής παραγωγής από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, από το «κέντρο» του συστήματος, στην «περιφέρεια», καθώς σημαντικές ποσότητες ευρωπαϊκού, αμερικανικού και ιαπωνικού βιομηχανικού κεφαλαίου μετανάστευσαν στις περιφερειακές χώρες προς αναζήτηση φθηνής εργασίας και των λεγομένων φορολογικών παραδείσων.

Στον σημερινό κόσμο οι πολυεθνικές έχουν αποκτήσει μια εξαιρετική κινητικότητα, η οποία τους επιτρέπει να μετακινούνται με μεγάλη ταχύτητα από τον έναν τόπο εγκατάστασης στον άλλο, όταν μεταβάλλονται οι συνθήκες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κινητικότητας του πολυεθνικού κεφαλαίου προς αναζήτηση φθηνής εργασίας είναι ο αμερικανικός τηλεπικοινωνιακός κολοσσός AT & T, ο οποίος ανάμεσα στο 1970 και το 1980 μετακί-

νησε την παραγωγή συναρμολόγησης τηλεφώνων από τη Λουιζιάνα των ΗΠΑ στη Σιγκαπούρη και περί το τέλος της δεκαετίας του '80 μετατοπίστηκε πάλι, αυτή τη φορά στην Ταϊλάνδη (Hoogvelt, 1997, σ.126).

Η διαδικασία αυτή οδήγησε στη λεγόμενη αποβιομηχάνιση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών, οι συνέπειες της οποίας έγιναν ιδιαίτερα αισθητές προς τα τέλη της δεκαετίας του '70 και τη δεκαετία του '80 (Matsumoto, 1996 - Crafts, 1996 - Coriat & Petit, 1991 - Blueston & Harrison, 1982). Μπορεί κανείς να πει ότι η αποβιομηχάνιση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών έχει διττή προέλευση. Η μία είναι αυτή που αναφέραμε, της επαναχωροθέτησης δηλαδή μέρους της παραδοσιακής βιομηχανίας από τα κέντρα του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο. Η δεύτερη είναι ότι οι νέες επενδύσεις γίνονται σε αυξανόμενο πλέον βαθμό στην περιφέρεια. Εντούτοις οι άμεσες ξένες επενδύσεις εξακολουθούν να είναι σήμερα μεγαλύτερες στα κέντρα του καπιταλισμού απ' ό,τι στην περιφέρεια. Οι άμεσες ξένες επενδύσεις στα κέντρα του καπιταλισμού αντιπροσωπεύουν επενδύσεις κεφαλαίου διαφορετικής χώρας προέλευσης από αυτήν στην οποία επενδύονται, όπως εξάλλου και στην περιφέρεια, αλλά σ' αυτή την περίπτωση σκοπεύουν σε διείσδυση στην αντίστοιχη προστατευόμενη αγορά (π.χ. ιαπωνικό κεφάλαιο που επενδύεται στις ΗΠΑ). Παρόλο που, όπως ελέγχθη, οι άμεσες ξένες επενδύσεις εξακολουθούν να είναι σήμερα μεγαλύτερες στα κέντρα του καπιταλισμού, βρίνουν συνεχώς μειούμενες ως ποσοστό των παγκόσμιων άμεσων ξένων επενδύσεων. Για παράδειγμα, το 1990 οι επενδύσεις αυτές στα κέντρα του καπιταλισμού αντιπροσώπευαν το 88% των παγκόσμιων άμεσων επενδύσεων, για να μειωθούν ραγδαία και να πέσουν στο 59% το 1997. Αντιστρόφως, στις περιφερειακές χώρες οι επενδύσεις αυτές αντιπροσώπευαν το 12% των παγκόσμιων άμεσων επενδύσεων το 1990, για να αυξηθούν στο 41% το 1997. Το 1997 οι άμεσες ξένες επενδύσεις στις κεντρικές καπιταλιστικές χώρες ήταν 237 δις δολ. και στις περιφερειακές χώρες 163 δις δολ. (World Bank, World Development Report 1999/2000, σ. 271).

Είναι σαφές ότι ο εκκαπιταλισμός των περιφερειακών χωρών και η δημιουργία εκεί της απαραίτητης βιομηχανικής υποδομής και κυρίως μιας ανεξάντλητης δεξαμενής ενός πολύ φθηνού βιομηχανικού προλεταριάτου είναι η άλλη όψη της αποβιομηχάνισης των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών.

Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε εδώ ότι μια σχετική αποβιομηχάνιση παρατηρείται και στην Ελλάδα τις δύο κυρίως τελευταίες δεκαετίες. Για παράδειγμα, το ποσοστό της μεταποίησης στο ΑΕΠ της χώρας αυξανόταν συνεχώς κυρίως τη δεκαετία του 1960 και μετέπειτα, για να φθάσει το 1981 το 21,2%. Εκτοτε ακολουθεί μια συνεχή πτωτική πορεία, για να πέσει το 1995 στο 16,4%. Από το 1995 και μετά η ΕΣΥΕ συγκεντρώνει τα στοιχεία του ΑΕΠ με νέο σύστημα. Με βάση το σύστημα αυτό η σύνθεση του ΑΕΠ που προκύπτει παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις σε σχέση με το παλαιό σύστημα. Έτσι, με βάση τα στοιχεία του νέου συστήματος, η συμμετοχή της μεταποίησης στο ΑΕΠ ήταν 13% το 1995, για να πέσει στο 12,6% το 1999. Ας σημειώσουμε εδώ ότι η συμμετοχή της μεταποίησης στο ΑΕΠ την πρώτη μεταπολεμική περίοδο ήταν 11,5% το 1951 (με βάση το παλαιό σύστημα). Είναι φανερό ότι η ελληνική μεταποίηση μετά από μια θεαματική άνθηση την περίοδο 1960-1980 συρρικνώνεται ήδη όσον αφορά το ποσοστό συμμετοχής της στο ΑΕΠ στα επίπεδα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (Αντωνοπούλου, 2001).

Το φαινόμενο δεν είναι δύσκολο να ερμηνευθεί. Κινητήρια δύναμη της μεταποιητικής επέκτασης αυτή την περίοδο υπήρξε το ξένο κεφάλαιο, το οποίο εισήχθη στη χώρα σε σημαντικούς αριθμούς κυρίως τη δεκαετία του 1960. Όπως είδαμε σε άλλη θέση παραπάνω, η δεκαετία του 1960 σημαδεύει την εξαγωγή μητροπολιτικού κεφαλαίου με τη μορφή άμεσων (και κυρίως βιομηχανικών) επενδύσεων από τα κέντρα του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο. Οι χώρες της Ν. Ευρώπης, της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής αποτέλεσαν τις χώρες υποδοχής για τα πρώτα κύματα εξαγωγής του ευρωπαϊκού κεφαλαίου λόγω γειτνίασης, καθώς συχνά, αν όχι κατά κανόνα, τα προϊόντα των βιομηχανικών μονάδων που εγκαταστάθηκαν σ' αυτές τις χώρες κατευθύνονταν στις ευρωπαϊκές αγορές (Αντωνοπούλου, 1991). Στη συνέχεια, το ευρωπαϊκό κεφάλαιο καθώς και το αμερικανικό επεξεργάζονταν τις δραστηριότητές τους σε ολόκληρο τον πλανήτη, όπως είδαμε παραπάνω. Όπως επίσης επισημάναμε παραπάνω, θεμελιώδες κίνητρο του ευρωπαϊκού και αμερικανικού κεφαλαίου στις επενδύσεις του στις χώρες της περιφέρειας είναι τα φθηνά εργατικά χέρια και οι λεγόμενοι φορολογικοί παράδεισοι. Καθώς η Ελλάδα δεν είναι πλέον χώρα φθηνών εργατικών χεριών σε σύγκριση με άλλες περιφερειακές χώρες³, δεν είναι ελκυστική για επενδύσεις ξένου κεφαλαίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι σήμερα ακόμα και το ελληνικό βιομηχανικό κεφάλαιο μεταναστεύει από την Ελλάδα στις χώρες κυρίως της Βαλκανικής, αλλά και ευρύτερα, καθώς εκεί βρίσκει πολύ χαμηλότερα ημερομίσθια (Αντωνοπούλου, 2001). Αξίζει, τέλος, να σημειώσουμε ότι η συρρίκνωση του μεταποιητικού τομέα συνοδεύεται από μια παράλληλη διόγκωση των υπηρεσιών, φαινόμενο που παρατηρείται κατεξοχήν στα κέντρα του καπιταλισμού, όπως θα δούμε παρακάτω.

Καθώς οι πολυεθνικές επιχειρήσεις έχουν εξελιχθεί σε κέντρα οργάνωσης και ελέγχου της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής, επιλεγμένοι κλάδοι παραγωγής, ή επιλεγμένες φάσεις στη μεταποίηση ενός προϊόντος, ανατίθενται σε κάθε χώρα ανάλογα με το «συγκριτικό πλεονέκτημα» που καθεμιά διαθέτει. Αυτή η διαδικασία διευκολύνθηκε πολύ από τις σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις και κατέστη δυνατή από τις φθηνές μεταφορές. Από κοινού αυτά τα δύο επέτρεψαν τη διαίρεση της μεταποιητικής επεξεργασίας ενός προϊόντος σε επιμέρους φάσεις, οι οποίες μπορούν να πραγματοποιηθούν ανεξάρτητα η μία από την άλλη από διαφορετικές βιομηχανικές μονάδες, που μπορούν να βρίσκονται σε διαφορετικές γεωγραφικές θέσεις (Frobel et al., 1980, ιδίως σ. 1-15 και 33-37). Με αυτόν τον τρόπο ένα βιομηχανικό προϊόν στα πρώτα στάδια της επεξεργασίας του εισάγεται σε μια χώρα, προκειμένου να πραγματοποιηθεί εκεί μια επόμενη επιμέρους φάση της παραγωγής του. Το προϊόν είναι δυνατόν να επανεξάγεται ημιτελές σε μια άλλη χώρα, προκειμένου να ολοκληρωθεί εκεί η επεξεργασία του, για να βρεθεί τελικά στην παγκόσμια αγορά, έχοντας συγχρόνως διαγράψει μια διαδρομή μέσω διαφορετικών χωρών. Οι αντίστοιχες βιομηχανικές μονάδες, που περιορίζονται σε ορισμένα μόνο στάδια της μεταποίησης των προϊόντων, σχηματίζουν βιομηχανικούς θύλακες στη συγκεκριμένη χώρα, έχοντας συχνά μικρή σύνδεση με την υπόλοιπη οικονομία, εκτός από τη χρησιμοποίηση της ντόπιας εργατικής δύναμης και της ντόπιας βιομηχανικής υποδομής.

Αυτή τη γεωγραφική διασπορά της μεταποιητικής παραγωγής μπορούμε επίσης να την προσδιορίσουμε ως αποκέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας σε ολόκληρο τον κόσμο (Hoogvelt, 1997 - Kregel, 1994 - U.N. 1993 - Frobel et al., 1980). Εντούτοις ο σχεδιασμός, η

ανάπτυξη και το μάρκετινγκ των προϊόντων που παράγονται από μονάδες εγκατεστημένες σε ολόκληρο τον κόσμο συγκεντρώνεται στα επιτελεία των πολυεθνικών. Στο πλαίσιο αυτής της παγκόσμιας οργάνωσης της παραγωγής, ακόμη και μικρές μονάδες σε ολόκληρο τον κόσμο, τυπικά ανεξάρτητες, είναι στην πραγματικότητα ενσωματωμένες στο δίκτυο των πολυεθνικών, μέσω υπεργολαβιών, licensing και αναλόγων συμφωνιών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εταιρείας υποδημάτων NIKE, με ετήσιες πωλήσεις πάνω από 4 δις δολ., η οποία αναθέτει σε υπεργολάβους το 100% της παραγωγής της. Έτσι, ενώ η NIKE η ίδια απασχολεί περίπου 9.000 ανθρώπους, σχεδόν 75.000 απασχολούνται από τους υπεργολάβους της, οι οποίοι βρίσκονται σε διάφορες χώρες κυρίως του Τρίτου Κόσμου. Οι υπεργολάβοι είναι όλοι ενσωματωμένοι στο δίκτυο της μητρικής εταιρείας (Hoogvelt, 1997, σ. 127).

Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση της ελληνικής βιομηχανίας, ένα σημαντικό τμήμα της οποίας λειτουργεί ως υπεργολάβος ξένων εταιρειών. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα πεδίου, το 20% των επιχειρήσεων του δείγματος ευρέθησαν να εργάζονται ως υπεργολάβοι ξένων επιχειρήσεων και ένα επιπλέον 25% (σύνολο 45%) ως υπεργολάβοι ελληνικών επιχειρήσεων. Επίσης το 24% των επιχειρήσεων του δείγματος περιορίζεται σε συναρμολόγηση ξένων εξαρτημάτων (Αντωνοπούλου, 2001).

Όπως σημειώσαμε και παραπάνω, οι υπεργολάβοι είναι συνήθως μικρές μονάδες, τυπικά ανεξάρτητες, οι οποίες όμως ελέγχονται πλήρως από τις μητρικές εταιρείες. Μέσω αυτής της διαδικασίας, της υπαγωγής δηλαδή ακόμα και μικρών μονάδων τυπικά ανεξάρτητων στην τροχιά λειτουργίας τους, μπορούν οι πολυεθνικές να ελέγξουν σταδιακά όλες τις οικονομικές δραστηριότητες πάνω στον πλανήτη.

Αποκέντρωση της παραγωγής συμβαίνει επίσης μέσα στα όρια μιας και της αυτής εθνικής οικονομίας, όπου προηγουμένως ολοκληρωμένες μονάδες αναθέτουν σε αυξανόμενο βαθμό μέρη και εξαρτήματα του προϊόντος σε υπεργολάβους (Thoburn & Takashina, 1992). Η σημερινή δηλαδή τάση είναι να διατηρεί η μεγάλη επιχείρηση τη συναρμολόγηση του τελικού προϊόντος και να αναθέτει την κατασκευή μερών του σε υπεργολάβους, οι οποίοι λειτουργούν ως ένα είδος επέκτασης της επιχείρησης. Εννοείται ότι διατηρεί παράλληλα τον σχεδιασμό, την ανάπτυξη και το μάρκετινγκ του προϊόντος, ελέγχοντας παράλληλα το διεθνές εμπορικό δίκτυο διακίνησής του.

Σε αυτή τη διεθνική οργάνωση της παραγωγής οι διάφορες μονάδες, εγκατεστημένες σε διάφορες γεωγραφικές τοποθεσίες, σχηματίζουν απλούς κρίκους σε αλυσίδες επιχειρήσεων εγκατεστημένων από τις πολυεθνικές σε ολόκληρο τον κόσμο. Με άλλα λόγια, το επίπεδο ολοκλήρωσης της παραγωγικής διαδικασίας δεν είναι πλέον η εθνική οικονομία, αλλά η πολυεθνική επιχείρηση που λειτουργεί σε παγκόσμια βάση. Ενώ σε προηγούμενες περιόδους υπήρχε μια παγκόσμια αγορά εμπορευμάτων, σήμερα έχει επιπλέον δημιουργηθεί ένα παγκόσμιο δίκτυο στενά διασυνδεδεμένων παραγωγικών μονάδων (Kregel, 1994 - United Nations, 1993). Αλλά, ενώ η παραγωγική διαδικασία είναι αποκεντρωμένη σε ολόκληρο τον κόσμο, η διαχείριση και ο έλεγχός της συγκεντρώνεται σε λίγα επιτελεία στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, με τη βοήθεια της πληροφορικής τεχνολογίας. Αλλά σ' αυτό το τελευταίο θα επανέλθουμε παρακάτω.

Παράλληλη προς αυτή τη διαδικασία είναι η δημιουργία ενός παγκόσμιου δικτύου χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, χρηματιστηριακών αγορών και αγορών συναλλάγματος (Knight,

1998 - Oxelheim, 1996 - Helleiner, 1994 - O'Brien, 1992), το οποίο συγκεντρώνει τις παγκόσμιες αποταμιεύσεις και εν γένει τη διαχείριση του παγκόσμιου χρήματος στα κέντρα του καπιταλισμού.

Η Διεθνής Τράπεζα σημειώνει:

«Τις τελευταίες δύο δεκαετίες οι χρηματιστικές αγορές των ηγετικών βιομηχανικών χωρών έχουν διαχυθεί σε ένα παγκόσμιο χρηματιστικό σύστημα...». (World Bank, 2000, σ. 70.)

Αυτό το παγκόσμιο σύστημα παραγωγής, εμπορίου, χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, χρηματιστηριακών αγορών και αγορών συναλλάγματος, το οποίο ελέγχεται από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, είναι, σύμφωνα με την ανάλυσή μας, η οικονομική βάση της παγκοσμιοποίησης (Antonopoulou, 2000). Ο όρος παγκοσμιοποίηση επικράτησε ως νεότερος όρος και κυρίως παρατέμπει στη μετά τις αρχές της δεκαετίας του '80 περίοδο. Εντούτοις είναι σαφές από την ανάλυση που προηγήθηκε ότι οι οικονομικές διαδικασίες που διαμόρφωσαν το σημερινό παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα χαρακτηρίζουν ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Η νέα διάσταση που χαρακτηρίζει τις δύο τελευταίες δεκαετίες είναι η απελευθέρωση των αγορών υπό την κυριαρχία του Νεοφιλελευθερισμού, η οποία άνοιξε τον δρόμο στην ανεξέλεγκτη-ανεμπόδιστη δράση του κεφαλαίου διεθνώς. Μπορεί κανείς να πει ότι αυτή η εξέλιξη είναι η ολοκλήρωση ενός ήδη διαμορφωμένου παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, όπως το περιγράψαμε παραπάνω. Αλλά σ' αυτή την εξαιρετικά σημαντική εξέλιξη, τη σημασία δηλαδή του Νεοφιλελευθερισμού για την ολοκλήρωση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, θα επανέλθουμε παρακάτω.

Ο όρος παγκοσμιοποίηση, έχοντας καταστεί η κατεξοχήν ερμηνευτική έννοια της οικονομικής αλλαγής τη δεκαετία του 1990, έχει προσδιοριστεί με διάφορους τρόπους (Clarke, 2001 - Bartelson, 2000 - Fine et al., 1999 - Hirst & Thomson, 1996 - Diskin & Koechlin, 1994)⁴.

Μια άλλη σημαντική πλευρά του σύγχρονου διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος είναι η χρηματιστική κερδοσκοπία (κερδοσκοπία επί των νομισμάτων στις αγορές συναλλάγματος, κερδοσκοπία επί των μετοχών και των ομολόγων στα χρηματιστήρια αξιών και κερδοσκοπία επί των τιμών των εμπορευμάτων στα χρηματιστήρια εμπορευμάτων). Η χρηματιστική κερδοσκοπία έχει πάρει πρωτοφανείς διαστάσεις τις δύο τελευταίες κυρίως δεκαετίες μετατρέποντας το διεθνές οικονομικό σύστημα σε αυτό που ονομάσθηκε «καπιταλισμός καζίνο» (Strange, 1977). Δύο κυρίως παράγοντες συνέβαλαν σ' αυτή την εξέλιξη: Πρώτον, η δημιουργία ενός παγκόσμιου δικτύου χρηματιστηριακών αγορών και αγορών συναλλάγματος, όπως αναφέραμε παραπάνω. Δεύτερον, η κατάργηση των οικονομικών συνόρων μετά την επικράτηση του Νεοφιλελευθερισμού στις αρχές της δεκαετίας του '80 και η ελεύθερη διακίνηση των κεφαλαίων διεθνώς. Σε προηγούμενο άρθρο μας (Αντωνοπούλου, 2002) δώσαμε στατιστικά στοιχεία που αποκαλύπτουν το πρωτοφανές μέγεθος της χρηματιστικής κερδοσκοπίας, η οποία έχει καταστεί εξέχουσα πηγή πλουτισμού στη Δύση. Βεβαίως πρόκειται για καθαρά παρασιτικό τρόπο δημιουργίας πλούτου, εφόσον δεν παράγεται κανένα προϊόν ή υπηρεσία.

Όπως είναι γνωστό, η χρηματιστική-παρασιτική κερδοσκοπία ονομάζεται ευγενώς «επένδυση χαρτοφυλακίου» και οι σχετικές πάσης φύσεως δραστηριότητες «επενδυτικά

προϊόντα», προς δόξαν της σύγχρονης οικονομικής ορολογίας. Σ' αυτού του τύπου την «επενδυτική» δραστηριότητα επιδίδονται όλες οι τράπεζες, οι ασφαλιστικές εταιρείες, εταιρείες που εξειδικεύονται αποκλειστικά σ' αυτή τη δραστηριότητα και γενικώς οι ευγενώς λεγόμενοι «θεσμικοί επενδυτές», καθώς και οι πολυεθνικές εταιρείες όλων των ειδών. Αντιλαμβάνεται κανείς το μέγεθος των κεφαλαίων που εμπλέκονται σ' αυτή τη δραστηριότητα. Το γεγονός αυτό εξηγεί τις διαστάσεις των χρηματιστικών κρίσεων, όπως αυτή του 1998, η οποία έπληξε σειρά νομισμάτων, τα οποία έγιναν αντικείμενο εκτεταμένης κερδοσκοπίας. Η κρίση εκείνη επανέφερε στο προσκήνιο το φάσμα μιας επανάληψης του μεγάλου κραχ του 1929, το οποίο βύθισε τις οικονομίες των ΗΠΑ και της Ευρώπης και κατ' επέκταση και άλλων χωρών σε βαθιά και παρατεταμένη ύφεση.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ο διεθνούς φήμης κερδοσκόπος G. Soros στο βιβλίο του *Η Κρίση του Παγκόσμιου Καπιταλισμού* περιγράφει το παγκόσμιο δίκτυο χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, χρηματιστηριακών αγορών και αγορών συναλλάγματος ως «ένα γιγάντιο σύστημα αγωγών που ρουφάει κεφάλαιο» το οποίο κατευθύνεται στα κέντρα του καπιταλισμού «και μετά το διοχετεύει στην περιφέρεια, είτε άμεσα με τη μορφή των πιστώσεων και των επενδύσεων χαρτοφυλακίου είτε έμμεσα μέσω των πολυεθνικών εταιρειών» (Soros, 1999, σ. 15).

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι μέσω αυτού του «γιγάντιου συστήματος αγωγών» τα κέντρα του καπιταλισμού αφαιμάσσουν και με αυτό τον τρόπο τον παγκόσμιο πλούτο και μετά... τον επαναδιοχετεύουν στην περιφέρεια είτε με τη μορφή των δανείων (υπό το βάρος των οποίων στενάζουν οι χώρες της περιφέρειας), είτε με τη μορφή των επενδύσεων των πολυεθνικών, είτε με τη μορφή των «επενδύσεων χαρτοφυλακίου».

Φυσικά αφαιμάξη πλούτου μέσω της παρασιτικής κερδοσκοπίας γίνεται κατά κόρον και στα κέντρα του καπιταλισμού, η οποία συνεπάγεται ανακατανομή του πλούτου μεταξύ ισχυρότερων και ασθενέστερων «επενδυτικών» κεφαλαίων και η οποία συντελείται και σε βάρος μεσαίων ή και χαμηλότερων στρωμάτων του πληθυσμού, τα οποία συχνά διοχετεύουν τις αποταμιεύσεις τους στο χρηματιστήριο ελλείψει εναλλακτικής τοποθέτησης (χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Χρηματιστηρίου Αθηνών).

Όσον αφορά τη συγκέντρωση της παγκόσμιας παραγωγής και κατά συνέπεια και του παγκόσμιου πλούτου σε λίγα χέρια είναι χαρακτηριστικό ότι στα μέσα της δεκαετίας του '90 το ένα τρίτο του παγκόσμιου εμπορίου αντιπροσώπευε μετακινήσεις ενδιάμεσων προϊόντων ανάμεσα σε διάφορες μονάδες, εγκαταστημένες σε διάφορες χώρες από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις (World Bank, 2000, σ. 65). Όπως σημειώνεται στην έκθεση *Human Development Report 1999* των Ηνωμένων Εθνών,

«Το πρόσφατο κύμα συγχωνεύσεων και εξαγορών συγκεντρώνει τη βιομηχανική παραγωγή σε μεγαλοεταιρείες ... Το 1998 οι δέκα μεγαλύτερες εταιρείες παραγωγής εντομοκτόνων έλεγχαν το 87% μιας παγκόσμιας αγοράς 31 δις δολαρίων, και οι δέκα μεγαλύτερες εταιρείες τηλεπικοινωνιών ήλεγχαν το 86% μιας παγκόσμιας αγοράς 262 δις δολαρίων». (United Nations, 1999, σ. 3.)

Εξάλλου, σύμφωνα με την ίδια έκθεση, το 1997 πολλές πολυεθνικές εταιρείες είχαν τζίρο μεγαλύτερο από το ΑΕΠ πολλών χωρών. Για παράδειγμα, η General Motors το 1997 εί-

χε τζιρο 164 δις δολ., ενώ το ΑΕΠ της Νορβηγίας ήταν 153 δις δολ. (United Nations, 1999, σ. 32).

Σχετικά με τη διαδικασία συγκέντρωσης του κεφαλαίου ο G. Soros παρατηρεί:

«Οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές έχουν φτάσει σε πρωτοφανή επίπεδα, καθώς οι κλάδοι ενοποιούνται σε παγκόσμια βάση ... Η καθιέρωση ενός ενιαίου νομισματός στην Ευρώπη έχει δώσει στις συγχωνεύσεις σε πανευρωπαϊκό επίπεδο μια τεράστια ώθηση. Αυτή η επανενθιγράμμιση των εταιρειών συμβαίνει γρηγορότερα από όσο θα μπορούσε κανείς να φανταστεί. Τα παγκόσμια μονοπώλια και ολιγοπώλια αρχίζουν να συγχωνεύονται....». (Soros, 1999, σ. 229.)

Μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι μια κολοσσιαία συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και ελέγχου πάνω στα παγκόσμια μέσα παραγωγής, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και την εργατική δύναμη, χωρίς προηγούμενο στην ιστορία του καπιταλισμού, λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Ο σημερινός κόσμος οδηγείται προς έναν ούτως ειπείν οικονομικό και κατά συνέπεια και πολιτικό ολοκληρωτισμό.

Ο Νεοφιλελευθερισμός

Η εξέλιξη του καπιταλισμού σε παγκόσμιο σύστημα απέκτησε νέα ώθηση κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών, οπότε επικράτησε ο Νεοφιλελευθερισμός. Ο τελευταίος εγκαινίασε την απελευθέρωση των αγορών (απορρύθμιση), δηλαδή τη σταδιακή άρση όλων των ειδών των «εμποδίων» στην ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων, εμπορευμάτων και υπηρεσιών διεθνώς. Ο Νεοφιλελευθερισμός επικράτησε παγκοσμίως χάρη στη διεθνή κυριαρχία των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών και μέσω των διεθνών οργανισμών, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Chossudovsky, 1997), η Διεθνής Τράπεζα και η GATT, η οποία μετασχηματίστηκε, ως γνωστόν, στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου.

Σε προηγούμενο άρθρο μας (Αντωνοπούλου, 2002) εκθέσαμε τα σημαντικότερα μέτρα απελευθέρωσης των αγορών που επιβλήθηκαν διεθνώς, αλλά και εντός των εθνικών συνόρων, τις δύο τελευταίες και πλέον δεκαετίες. Αναλύσαμε επίσης τις συνέπειες του Νεοφιλελευθερισμού όσον αφορά την επιδείνωση των κοινωνικών ανισοτήτων τόσο εντός των εθνικών συνόρων όσο και διεθνώς μεταξύ των χωρών του Πρώτου και του Τρίτου Κόσμου και παρουσιάσαμε τα σχετικά στατιστικά στοιχεία, τα οποία τεκμηριώνουν την ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση του παγκόσμιου πλούτου σε λίγα χέρια. Αξίζει να εκθέσουμε εδώ μια ακόμη εξίσου σημαντική διάσταση του Νεοφιλελευθερισμού. Όπως θα υποστηρίξουμε συνοπτικά παρακάτω, ο τελευταίος ανοίγει το δρόμο στη σταδιακή κατάργηση του έθνους-κράτους και κατά συνέπεια στην ολοκλήρωση του καπιταλισμού ως παγκόσμιου συστήματος τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Όπως ελέγχε παραπάνω, ο Νεοφιλελευθερισμός εγκαινίασε τη σταδιακή άρση όλων των ειδών των «εμποδίων» στην ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων, εμπορευμάτων και υπηρεσιών διεθνώς. Το πιο σημαντικό από αυτά τα μέτρα είναι η σταδιακή κατάργηση των οικονομικών συνόρων του έθνους-κράτους, η οποία ανοίγει το δρόμο για την ελεύθερη κίνηση των κεφαλαίων διαμέσου των συ-

νόρων. Η σταδιακή κατάργηση των οικονομικών συνόρων του έθνους-κράτους δημιουργεί έναν ενιαίο παγκόσμιο οικονομικό χώρο, ο οποίος επιτρέπει την ανεμπόδιστη δράση του κεφαλαίου διεθνώς. Αυτή η εξέλιξη θα οδηγήσει στην κορύφωση του καπιταλισμού ως παγκόσμιου συστήματος.

Ο σταδιακός σχηματισμός ενός ενιαίου παγκόσμιου οικονομικού χώρου ελεγχόμενου από το κεφάλαιο υποδηλώνει την τάση προς κατάργηση του έθνους κράτους (Πρβλ. Robinson, 1998 - Douglas, 1997 - Ohmae, 1995) όχι μόνον ως οικονομικής οντότητας, αλλά και ως πολιτικής οντότητας. Αυτό συνεπάγεται τη μεταφορά της πολιτικής ισχύος σε υπερεθνικά κέντρα, ή πολιτικές ελίτ (Πρβλ. Robinson & Harris, 2000). Κατά συνέπεια ο καπιταλισμός θα ολοκληρωθεί ως παγκόσμιο σύστημα τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο.

Ταυτόχρονα, η σταδιακή ισοπέδωση των διάφορων και διαφορετικών πολιτισμών και η διασπορά διεθνώς μιας ενιαίας υποκουλτούρας, της υποκουλτούρας του «lifestyle» και του φετιχισμού των εμπορευμάτων, θα οδηγήσει στην επιβολή μιας ενιαίας νοοτροπίας και ενός τρόπου ζωής παγκοσμίως. Αυτή είναι μια εκ των ων ουκ άνευ συνθήκη για την κατανάλωση των ίδιων εμπορευμάτων και τη δημιουργία μιας ενιαίας παγκόσμιας αγοράς εμπορευμάτων, απαραίτητης, με τη σειρά της, για την παγκόσμια κυριαρχία του κεφαλαίου.

Ο νέος Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας

Σύμφυτος με το νέο στάδιο ανάπτυξης του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος είναι ένας νέος Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας. Καθώς πολλές χώρες της περιφέρειας σύρονται από το πολυεθνικό κεφάλαιο στη διεθνή αγορά ως βιομηχανικοί παραγωγοί και η μεταποιητική παραγωγή αποκεντρώνεται σε ολόκληρο τον κόσμο, η παραδοσιακή διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε σχετικά λίγες χώρες που εξειδικεύονταν στη βιομηχανική παραγωγή και τον υπόλοιπο κόσμο που επικέντρωνε στην παραγωγή αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών δεν ισχύει πλέον. Εντούτοις, ενώ αυτό έχει γίνει ευρέως αποδεκτό (Hoogvelt, 1997 - Mittelman, 1995 - Robles, 1994 - Folke et al., 1992 - Liempt, 1988 - Frobel et al., 1980), το ακριβές περιεχόμενο του νέου Διεθνούς Καταμερισμού Εργασίας δεν έχει μέχρι τούδε προσδιορισθεί. Η μέχρι τώρα ανάλυσή μας μας επιτρέπει να προσχωρήσουμε σε έναν προσδιορισμό (βλ. και Αντοποπούλου, 2000) σύμφωνα με τον οποίο το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα κινείται σταδιακά προς μια διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε λίγες χώρες που θα επικεντρώνουν κυρίως στον έλεγχο και τη διαχείριση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος και στην αναγκαία προς τούτο παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας, διατηρώντας μόνο την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων της πιο προηγμένης τεχνολογίας από τη μια, και στον υπόλοιπο κόσμο, ο οποίος θα επιφορτίζεται κυρίως με τη μαζική παραγωγή τόσο βιομηχανικών όσο και αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών, από την άλλη. Με άλλα λόγια, το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα κινείται σταδιακά προς μια διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε λίγες χώρες που θα επιφορτίζονται κυρίως με τον συγκεντρωποιημένο έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος και τη συνακόλουθη παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας και στον υπόλοιπο κόσμο, ο οποίος θα επιφορτίζεται κυρίως με την υλική παραγωγή.

Χαρακτηριστική είναι εδώ η δήλωση ενός γερμανού βιομηχάνου:

«...Αυτό που χρειάζεται είναι η συναίνεση όλων –κυβέρνησης, συνδικαλιστικών σωματείων, εταιρειών– σχετικά με τα οικονομικά οφέλη των επιχειρήσεων στο εξωτερικό ... Μακροπρόθεσμα μπορούμε να διατηρήσουμε στην Ομοσπονδιακή Γερμανία μόνον την εξαιρετικά πολύπλοκη τεχνολογία, δηλαδή την παραγωγή προϊόντων με περιεχόμενο υψηλής τεχνολογίας. Η απλή μαζική παραγωγή δεν θα είναι επικερδής εδώ, καθώς τα ημερομίσθια εξελίσσονται σε πολύ υψηλά επίπεδα. Οτιδήποτε κάτω από αυτό το όριο θα πρέπει να μεταφερθεί στο εξωτερικό». (Αναφέρεται από Frobels et al., 1980, σ. 282.)

Χαρακτηριστική είναι επίσης η πρόβλεψη του πρώην καγκελαρίου της Ομοσπονδιακής Γερμανίας Schmit:

«Για τον ορίζοντα του 2000 η Ομοσπονδιακή Γερμανία ουσιαστικά θα εξάγει πατέντες, τεχνολογία και εφαρμοσμένη τεχνολογία». (Αναφέρεται από Frobels et al., 1980, σ. 164.)

Εντούτοις, προς το παρόν η σχετική διαδικασία εκδηλώνεται ως τάση. Κατά πόσο θα ολοκληρωθεί σε μια σαφή διαίρεση ή όχι αυτό εξαρτάται, όπως είναι ευνόητο, από ένα πλήθος παραγόντων και διαδικασιών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών. Για παράδειγμα, αν οι εργαζόμενες μάζες στις περιφερειακές χώρες επιτύχουν να οργανωθούν πολιτικά και να διεκδικήσουν καλύτερους όρους αμοιβής και συνθηκών εργασίας, τότε το «συγκριτικό πλεονέκτημα» των περιφερειακών χωρών όσον αφορά την εργασία θα εκλείψει. Αλλά υπό τις παρούσες συνθήκες αυτό είναι εξαιρετικά δύσκολο, δεδομένων των ολοκληρωτικών καθεστώτων στις περισσότερες περιφερειακές χώρες από τη μια, και της εκτεταμένης ανεργίας η οποία πλήττει αυτές τις χώρες από την άλλη. Όπως αναφέραμε στο πρώτο μέρος αυτού του άρθρου, στις περισσότερες περιφερειακές χώρες η ανεργία δημιουργεί έναν σχεδόν ανεξάντλητο εφεδρικό στρατό εκατομμυρίων ανθρώπων που αγωνίζονται για την απλή φυσική τους επιβίωση.

Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η χειρωνακτική εργασία μεταφέρεται σταδιακά στον Τρίτο Κόσμο. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ ότι αυτό είχε επισημανθεί ως τάση ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα από τον Β.Ι. Λένιν στο μνημειώδες έργο του *Ιμπεριαλισμός. Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού* (1916). «Η Ευρώπη», γράφει ο Λένιν, «θα μετατοπίσει το ζυγό του φυσικού κάματος –αρχικά της αγροτικής παραγωγής και της εξόρυξης, κατόπιν της σκληρότερης βιομηχανικής εργασίας– στις έγχρωμες φυλές» (Lenin, 1968, σ. 244).

Καθώς το κεφάλαιο συσσωρεύεται σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα στα κέντρα του καπιταλισμού, ο κόσμος διαιρείται ολοένα και περισσότερο σε λίγες χώρες οι οποίες διαθέτουν κεφάλαιο και μέσα παραγωγής και τον υπόλοιπο κόσμο, ο οποίος διαθέτει απλώς εργασία. Η μεταφορά υπεραξίας από την περιφέρεια στα κέντρα του καπιταλισμού ολοένα και περισσότερο παίρνει τη μορφή μιας άμεσης μίσθωσης περιφερειακής εργασίας από το μητροπολιτικό κεφάλαιο που επενδύεται στην περιφέρεια. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, έχοντας επεκταθεί σε ολόκληρο τον κόσμο, έχει τώρα αναπαραγάγει σε παγκόσμια κλίμακα τη θεμελιώδη του αντίφαση, δηλαδή τον αποχωρισμό του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής, τη διαίρεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

Η πληροφορική τεχνολογία

Η τεχνολογική βάση του νέου σταδίου ανάπτυξης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος είναι η πληροφορική τεχνολογία. Η επιτέλεση της οικονομικής διαχείρισης και του ελέγχου σε παγκόσμια κλίμακα χρειάζεται ακριβώς την τεχνολογία της πληροφορίας, δηλαδή τους υπολογιστές και τις σύγχρονες τηλεπικοινωνίες υψηλής τεχνολογίας (ψηφιακή τηλεφωνία, τηλεπικοινωνιακοί δορυφόροι κλπ.), οι οποίες αγκαλιάζουν ολόκληρη την υφήλιο με ένα αποτελεσματικό δίκτυο (Duysters, 1996 - Dertouzos, 1991), το οποίο επιτρέπει την ταχεία μετάδοση της πληροφορίας και το συντονισμό των παραγωγικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών σε ολόκληρο τον κόσμο. Με άλλα λόγια, η πληροφορική τεχνολογία υπηρετεί τη συγκεντροποιημένη διαχείριση και τον έλεγχο του διεθνούς συστήματος από λίγα επιτελεία στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, κατεξοχήν τα επιτελεία των πολυεθνικών. Η μετάδοση της πληροφορίας έχει διευκολυνθεί εξαιρετικά από την ανάπτυξη της ψηφιακής τεχνολογίας και της τεχνολογίας των οπτικών ινών, οι οποίες βελτιώνουν σε ανξάνομο βαθμό την ποιότητα και την ποσότητα, ενώ χαμηλώνουν το κόστος της καλωδιακής ή δορυφορικής μετάδοσης πληροφορίας κάθε είδους (κείμενο-ήχος-κινούμενη εικόνα, μεμωνωμένα ή σε συνδυασμό - πολυμέσα) (Δουράκης, 1997, σ. 95 - Forester, 1987, σ. 81-130).

Σχετικά με τη σημασία της πληροφορικής τεχνολογίας για τον έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα από την Ετήσια Έκθεση του 1982 της Westinghouse Corporation:

«Έχει εγκατασταθεί μια ολοκληρωμένη παγκόσμια στρατηγική διαδικασία σχεδιασμού, η οποία συνδέει προϊόντα και προσπάθειες σχεδιασμού των επιμέρους χωρών. Έχει εγκατασταθεί ένα παγκόσμιο κέντρο επικοινωνιών, το οποίο προμηθεύει με έγκαιρες και λεπτομερείς πληροφορίες για κάθε μέρος του κόσμου. Αυτή η συγκεντροποίηση του σχεδιασμού και της πληροφορίας θα δώσει στη Westinghouse ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στη παγκόσμια ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών της πηγών». (Αναφέρεται από Webster, 1986, σ. 396.)

Η πληροφορική τεχνολογία επιτρέπει επίσης την αστραπιαία μετάδοση της πληροφορίας, η οποία καθιστά δυνατή την επί εικοσιτετραώρου βάσεως κερδοσκοπία στις διεθνείς χρηματιστηριακές αγορές και τις αγορές συναλλάγματος. Για παράδειγμα, στο εμπόριο συναλλάγματος μπορεί να γίνει τζίρος εκατομμυρίων δολαρίων μέσα σε λίγα λεπτά στις αγορές συναλλάγματος, καθιστώντας την ταχεία μετάδοση της πληροφορίας εξαιρετικής αξίας. Ο αντιπρόεδρος της Τράπεζας της Αμερικής (Federal Reserve) παρατηρεί ότι «η αξία της χρηματιστικής πληροφορίας πλησιάζει ταχύτατα την αξία του ίδιου του χρήματος». (Αναφέρεται από Locksley, 1986, σ. 87.) Για να δώσουμε ένα μόνο παράδειγμα της ταχύτητας και της κλίμακας των υπό συζήτηση δραστηριοτήτων: Ο G. Soros κέρδισε μέσα σε μια νύχτα ένα δισεκατομμύριο δολάρια κερδοσκοπώντας επί της αγγλικής λίρας τον Αύγουστο του 1993.

Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πληροφορική τεχνολογία είναι η τεχνολογική βάση που επιτρέπει την πραγματοποίηση των σύγχρονων οικονομικών δραστηριοτήτων, οι οποίες ολοκληρώνονται διεθνώς μέσω ενός παγκόσμιου δικτύου ελεγχόμενου από τα κέντρα του καπιταλισμού. Αυτή ακριβώς είναι η βάση της ονομαζόμενης κοινωνίας της πλη-

ροφορίας και οικονομίας της πληροφορίας – όροι που αποδίδονται στις σύγχρονες προηγμένες καπιταλιστικές χώρες (OECD, 1997).

Αλλά η πληροφορική τεχνολογία έχει επίσης εισαχθεί στην παραγωγική διαδικασία με τη μορφή της λεγόμενης ευέλικτης μεταποίησης (Raouf & Ben-Daya, 1995)⁵. Η τελευταία αντιπροσωπεύει τη σύγχρονη τεχνολογία στο επίπεδο της παραγωγής και εισάγει τον προγραμματισμό των μηχανών μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών, ώστε αυτές να είναι σε θέση να μεταβάλλουν τις κινήσεις τους προσαρμοζόμενες σε ποικιλία σχεδίων, χωρίς να μεταβάλλεται η δομή τους. Πρόκειται για τις λεγόμενες μηχανές γενικού σκοπού (general purpose machine tools), σε αντιδιαστολή με τις παραδοσιακές μηχανές, οι οποίες μπορούν να παράγουν μόνο ένα προϊόν με σταθερό σχέδιο (οι λεγόμενες εξειδικευμένες ως προς τον σκοπό μηχανές – purpose specific machine tools). Αυτή η νέα τεχνολογία είναι περισσότερο γνωστή ως μεταποίηση υποβοηθούμενη από υπολογιστή (Computer Aided Manufacture – CAM) και συνίσταται στην ενσωμάτωση στη μηχανή Η/Υ και λογισμικών προγραμμάτων. Με τη νέα τεχνολογία μπορούν ορισμένες μόνον μηχανές να κατευθύνονται και να προγραμματίζονται μέσω Η/Υ, ή όλες οι μηχανές ενός εργοστασίου να κατευθύνονται, να προγραμματίζονται και να συντονίζονται από ένα ψηφιακό κέντρο, το οποίο δεν απαιτείται καν να βρίσκεται μέσα στο εργοστάσιο. Ο προγραμματισμός δηλαδή και ο συντονισμός μπορούν να γίνονται με τηλεχειρισμό. Η πληροφορική τεχνολογία εφαρμόζεται επίσης και στο σχεδιασμό του προϊόντος (Computer Aided Design – CAD). Αλλά η πληροφορική τεχνολογία έχει υπεισέλθει και στην εκτέλεση των διοικητικών εργασιών και των εργασιών γραφείου. Έχει ευρύτερα μεταμορφώσει την εκτέλεση διαφόρων υπηρεσιών, καθιστώντας δυνατή την αυτοματοποιημένη διεκπεραίωσή τους (το λεγόμενο «ηλεκτρονικό γραφείο» – “electronic office”).

Η πληροφορική τεχνολογία έχει εισαχθεί τόσο στη μεγάλης κλίμακας μεταποίηση όσο και στη μικρής. Φυσικά η μεγάλης κλίμακας μεταποίηση έχει προ πολλού μηχανοποιηθεί, και στις αρχές του 20ού αιώνα μετασχηματίστηκε από τον Φορτισμό, τεχνολογία η οποία εισήγαγε τη μετακινούμενη γραμμή συναρμολόγησης στη μεταποιητική διαδικασία. Παρ’ όλα αυτά, η τελική συναρμολόγηση του προϊόντος παρέμεινε σε σημαντικό βαθμό έντασης εργασίας. Η σύγχρονη τεχνολογία της πληροφορίας έχει μετασχηματίσει και αυτό το τελευταίο οχυρό της ειδικευμένης εργασίας, εισάγοντας ρομπότ και γενικότερα την αυτοματοποίηση στη διαδικασία της τελικής συναρμολόγησης του προϊόντος (Ramtin, 1991, σ. 16-20). Τα ρομπότ έχουν εισαχθεί στην αυτοκινητοβιομηχανία, αλλά επίσης και σε άλλους κλάδους μεγάλης κλίμακας παραγωγής (Patchell, 1993). Για παράδειγμα, η General Electric έχει προ πολλού εισαγάγει ένα σύστημα πληροφορικής το οποίο επιτρέπει στα ρομπότ να «επικοινωνούν μεταξύ τους» και το οποίο συνδέει όλες τις μηχανές με ηλεκτρικό τηλεχειρισμό σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα, τα απομακρυσμένα μέρη του οποίου μπορούν να συνδέονται με δορυφορική σύνδεση (Murray, 1983, σ. 89). Η αυτοματοποίηση υποκαθιστά σήμερα την ειδικευμένη εργασία σε όλους σχεδόν τους κλάδους της βιομηχανικής παραγωγής, όπως τη χαλυβουργία, τη χημική βιομηχανία, εξορυκτική βιομηχανία, τη βιομηχανία διύλισης, οικιακών συσκευών, την υφαντουργία κλπ. (Rifkin, 1995, σ. 128-40).

Η πληροφορική τεχνολογία έχει επίσης εισαχθεί στη μικρής και μεσαίας κλίμακας βιομηχανία (Levy & Powell, 1998 - La Rovere, 1998 - Phillips, 1991). Είναι χρήσιμο εδώ να κά-

νουμε ορισμένες διασαφηνίσεις. Οι μικρής και μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεις επιβιώνουν στον ανταγωνισμό με τις μεγάλες επιχειρήσεις στις περιπτώσεις όπου το προϊόν έχει περιορισμένη αγορά, σε σύγκριση με τη μαζική αγορά στην οποία απευθύνεται η μεγάλη βιομηχανία. Σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν είναι επικερδές για το μεγάλο κεφάλαιο να επενδύσει σε προϊόντα για τα οποία η αγορά είναι περιορισμένη. Μια άλλη πλευρά είναι ότι οι μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις είναι πιο ευέλικτες από τις μεγάλες, με την έννοια ότι μπορούν να ανταποκρίνονται γρήγορα τόσο στις μεταβολές της ζήτησης του προϊόντος όσο και στις μεταβολές του σχεδίου του προϊόντος. Με άλλα λόγια, επειδή δεν εξειδικεύονται στην παραγωγή ενός τυποποιημένου προϊόντος που προορίζεται για τη μαζική αγορά, μετατοπίζονται εύκολα από το ένα σχέδιο στο άλλο και κατά συνέπεια σε μεταβαλλόμενες συνθήκες ζήτησης. Συχνά μάλιστα παράγουν προϊόντα κατά παραγγελία. Εξαιτίας αυτών των χαρακτηριστικών, η μικρού και μεσαίου μεγέθους βιομηχανία διατηρεί ακόμα έναν υψηλό βαθμό ειδικευμένης εργασίας, καθώς η ανθρώπινη εργασία μπορεί να προσαρμόζεται σε μεταβαλλόμενα σχέδια προϊόντος, ενώ η μηχανή, μέχρι πρόσφατα, δεν μπορούσε. Η πληροφορική τεχνολογία μετασχημάτισε ακόμα και αυτό, με την εισαγωγή μηχανών γενικού σκοπού, δηλαδή μηχανών που μπορούν να προσαρμοσθούν σε μεταβαλλόμενο σχέδιο προϊόντος μέσω ηλεκτρονικού προγραμματισμού. Με αυτό τον τρόπο η ειδικευμένη εργασία υποκαθίσταται σε μεγάλο βαθμό από τις μηχανές και στη μικρής και μεσαίας κλίμακας βιομηχανία. Για παράδειγμα, στη βιομηχανία-βιοτεχνία παραγωγής ρούχων, παραδοσιακά έντασης εργασίας, έχουν εισαχθεί αυτόματες προγραμματιζόμενες μέσω H/Y μηχανές κοπής που ελαχιστοποιούν τη φύρα και αλλάζουν πατρόν κατά βούληση και οι οποίες μπορούν να διασυνδεθούν με αυτόματες ραπτικές μηχανές σχεδιασμένες και ελεγχόμενες ανάλογα (Locksley, 1986, σ. 102).

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ ότι μηχανές προγραμματιζόμενες μέσω H/Y (κοινώς CNC) έχουν εισαχθεί σε σημαντική έκταση και στην ελληνική βιομηχανία, τόσο τη μεγάλη όσο και τη μικρή. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα πεδίου, το 60% των επιχειρήσεων του δείγματος βρέθηκε να έχει εγκαταστημένες τέτοιες μηχανές. Εντούτοις από τις επιχειρήσεις αυτές μόνο το 16% βρέθηκε να εφαρμόζει πλήρως την τεχνολογία CAM, το να προγραμματίζονται δηλαδή και να συντονίζονται όλα τα μηχανήματα από H/Y (Αντωνοπούλου, 2001).

Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι νέες τεχνολογίες της ευέλικτης μεταποίησης οδηγούν σε μεγαλύτερη αυτοματοποίηση της παραγωγής και επεμβαίνουν και στα στάδια συναρμολόγησης του προϊόντος, τα οποία μέχρι πρόσφατα απαιτούσαν ένταση εργασίας, με αποτέλεσμα να εκτοπίζουν θέσεις εργασίας από την παραγωγή. Αλλά η τεχνολογία της πληροφορίας εκτοπίζει θέσεις εργασίας και από τις υπηρεσίες, καθώς συμβάλλει στην αυτοματοποιημένη διεκπεραίωσή τους.

Καθώς η τεχνολογία της πληροφορίας υπηρετεί τόσο τον συγκεντρωποιημένο έλεγχο του παγκόσμιου συστήματος παραγωγής και των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών όσο και την παραγωγή την ίδια, ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό των επενδύσεων στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες αναλώνεται σε μη υλικές εισροές, όπως το λογισμικό, ο σχεδιασμός, η έρευνα και η ανάπτυξη. Αυτή η εξέλιξη περιγράφεται συχνά ως *λογισμοποίηση της οικονομίας* (softening of the economy) (Morris - Suzuki, 1984, σ. 116)

Αλλά η πληροφορική τεχνολογία επιτρέπει ακόμα τη συγκέντρωση και επίταση του ελέγχου πάνω στην εργατική δύναμη, τόσο τη χειρωνακτική όσο και αυτήν του «λευκού κο-λάρου»⁶, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο παρακάτω.

Ο ταξικός μετασχηματισμός στις κοινωνίες της Δύσης

Η επικέντρωση των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών κυρίως στη διεύθυνση και τον έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, καθώς και στην παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας, τις μετασχηματίζει σταδιακά σε κοινωνίες υπηρεσιών. Οι υπηρεσίες στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες διαρθρώνονται περί τη διαχείριση και τον έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, την παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας, τη διανομή των προϊόντων και την κατανάλωση. Η ανάπτυξη των υπηρεσιών και η συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα στη Δύση έχει αναδείξει τη λεγόμενη *μεταβιομηχανική κοινωνία*, η οποία ερμηνεύεται με διάφορους τρόπους (Βλ. De Foucauld, 1996 - Kumar, 1995 - Champlin & Olson, 1994 - Romo & Schwartz, 1993).

Οι εξελίξεις αυτές αντανακλώνται σαφώς στη σύνθεση του ενεργού πληθυσμού των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αυστραλία προηγούνται αυτών των τάσεων. Η απασχόληση στη μεταποίηση σ' αυτές τις χώρες είναι σήμερα μόλις 16%, 15,5% και 13,5% αντιστοίχως, ενώ η απασχόληση στις υπηρεσίες φθάνει το εκπληκτικό ποσοστό του 73% του ενεργού πληθυσμού. Η Βρετανία ακολουθεί από κοντά, με 19% του ενεργού πληθυσμού στη μεταποίηση και 71% στις υπηρεσίες. Ανάλογα ποσοστά παρατηρούνται και στα υπόλοιπα κέντρα του καπιταλισμού, με την Ιαπωνία και τη Γερμανία κάπως «καθυστερημένες» όσον αφορά αυτές τις εξελίξεις. Η απασχόληση στη μεταποίηση είναι σχετικά υψηλότερη σ' αυτές τις δύο χώρες, 22% και 25,5% αντιστοίχως, ενώ η απασχόληση στις υπηρεσίες είναι σχετικά χαμηλότερη, 62% και 60% αντιστοίχως (OECD, 2000). Οι αριθμοί αυτοί αποκαλύπτουν με κάθε σαφήνεια την υποχώρηση της σημασίας του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ και τη διάγκωση των υπηρεσιών.

Η επικράτηση των υπηρεσιών στις Δυτικές κοινωνίες σε συνδυασμό με τις δυνατότητες της πληροφορικής τεχνολογίας έχει οδηγήσει στη διατύπωση θεωριών που συλλαμβάνουν την πληροφορική τεχνολογία ως μέσο για μια επαναστατική αλλαγή της οικονομίας και της κοινωνίας, η οποία επικράτησε να ονομάζεται *κοινωνία της πληροφορίας*. Ο σημαντικότερος εκφραστής της κοινωνίας της πληροφορίας είναι ο D. Bell. Οι A. Toffler, J. Naisbitt, Y. Masuda και πολλοί άλλοι συγγραφείς έχουν επίσης προβάλει αυτή την ιδέα, επενδύοντάς την με οίτοπικά χρώματα (Bell, 1980 - Toffler, 1981 - Toffler, 1992 - Naisbitt, 1984 - Naisbitt & Aburdene, 1990 - Masuda, 1985 - Drucker, 1993). Οι ιδέες αυτών των συγγραφέων προπαγανδίστηκαν σε μεγάλη έκταση και εκλαϊκεύτηκαν από τα μαζικά μέσα, ιδίως τον Τύπο και τα περιοδικά, τροφοδοτώντας μεγάλες προσδοκίες για το επερχόμενο μιας νέας κοινωνίας ισότητας και την «αυγή ενός νέου πολιτισμού». Οι κεντρικές αντιλήψεις αυτών των θεωριών είναι⁷:

- (α) Η γνώση και η πληροφορία καθίστανται στρατηγική πηγή του πλούτου και ο κύριος παράγοντας που μετασχηματίζει τις σύγχρονες κοινωνίες. Η γνώση και η πληροφορία

συλλαμβάνονται ως οι κεντρικές κοινωνικοοικονομικές οντότητες της κοινωνίας της πληροφορίας, οι οποίες κυριαρχούν επί του κεφαλαίου και της εργασίας.

- (β) Υπό αυτές τις συνθήκες αναδεικνύεται μια «νέα τάξη υπηρεσιών» και ο «εργαζόμενος της γνώσης», ή ο «εργαζόμενος της πληροφορίας».
- (γ) Η γνώση και η πληροφορία αναβαθμίζει το περιεχόμενο της εργασίας στη σύγχρονη κοινωνία. Οι δεξιότητες, ο επαγγελματισμός και η γνώση είναι χαρακτηριστικά του νέου εργαζόμενου, του «εργαζόμενου της γνώσης», ο οποίος εντέλει θα κυριαρχήσει στην κοινωνία της πληροφορίας.
- (δ) Η γνώση και η πληροφορία είναι επίσης το νέο «νόμισμα της ισχύος». Καθώς η πληροφορική τεχνολογία διαχέει τη γνώση και την πληροφορία στην κοινωνία, αναδομεί την κατανομή της εξουσίας. Η νέα κοινωνία θα είναι πιο δημοκρατική, πιο ισόνομη, με μεγαλύτερη γνώση και μεγαλύτερη αφθονία. Ο J. Naisbitt υποστηρίζει ότι η πληροφορική τεχνολογία κατεδαφίζει τις ιεραρχίες της συγκεντρωτικής, βιομηχανικής εποχής και μετασχηματίζει την κάθετη μορφή οργάνωσης σε οριζόντια, «η οποία έχει τις ρίζες της στον φυσικό εξισωτικό και αυθόρμητο σχηματισμό ομάδων μεταξύ ανθρώπων της ίδιας νοοτροπίας». Όπως το διατύπωσε, «ο υπολογιστής θα συντρίψει την πυραμίδα» (Naisbitt, 1984, σ. 281-2). Ο Masuda με το έργο του *Computopia* φθάνει στο σημείο να υποστηρίξει ότι «η μελλοντική κοινωνία της πληροφορίας ... θα είναι αταξική κοινωνία, ελεύθερη από υπερισχύουσα δύναμη, στον πυρήνα της οποίας θα βρίσκονται εθελοντικές κοινότητες» (Masuda, 1985, σ. 629)⁸.

Οι θεωρίες αυτές άσκησαν ευρύτερη επιρροή. Επιπλέον, ορισμένες από τις κεντρικές τους αντιλήψεις υιοθετήθηκαν από επίσημα ιδρύματα και οργανισμούς και έγιναν επιχειρησιακές στον τρόπο με τον οποίο οι τελευταίοι συγκεντρώνουν πληροφορίες⁹. Η επιρροή των θεωριών των σχετικών με την κοινωνία της πληροφορίας εντάχθηκε στο πλαίσιο των σχετικά πρόσφατων δραματικών εξελίξεων, όπως η κατάρρευση του Σοβιετικού Μπλοκ και η υποχώρηση της μαρξιστικής θεωρίας. Ακολούθως, η εξέλιξη των αριστερών κομμάτων, για τα οποία είναι σήμερα δύσκολο να ανιχνεύσει κανείς τις διαφορές της πολιτικής τους με τα δεξιά κόμματα, καθώς ο Μονεταρισμός και ο Νεοφιλελευθερισμός υιοθετήθηκε σε ολόκληρη τη Δύση, αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο, καθώς και οι τάσεις του εκλεκτορικού σώματος το οποίο μετακινείται από το ένα κόμμα στο άλλο, συνέβαλαν σε έναν σκεπτικισμό για το κατά πόσον η πολιτική και κοινωνική συμπεριφορά συνδέεται σήμερα με ταξικούς προσδιορισμούς. Υποστηρίζεται συχνά ότι η κατηγορία της κοινωνικής τάξης είναι σήμερα ακατάλληλη για την κοινωνική και πολιτική ανάλυση της σύγχρονης κοινωνίας. Ορισμένοι συγγραφείς ευθέως διακηρύσσουν το «θάνατο των τάξεων» στον σύγχρονο καπιταλισμό χωρίς, εντούτοις, να αρνούνται την ύπαρξη της κοινωνικής ανισότητας. «Οι πλέον προωθημένες κοινωνίες», υποστηρίζουν, «δεν είναι πλέον ταξικές κοινωνίες» (Pakulski & Waters, 1996, σ. 4). Η αυξανόμενη κριτική της έννοιας της τάξης και της ταξικής ανάλυσης από τα τέλη της δεκαετίας του '80 συνοδεύθηκε από μια αυξανόμενη ευθυγράμμιση, ιδίως στο πλαίσιο των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων, με τη θέση ότι ο μηχανισμός διαστρωμάτωσης στις δυτικές κοινωνίες έχει μετατοπισθεί από την ιδιοκτησία του κεφαλαίου, τα συστήματα παραγωγής και τις σχέσεις στην αγορά, σε πολιτιστικές αξίες, στους

«τρόπους ζωής» (lifestyles), τα μοντέλα κατανάλωσης, το εργασιακό status, την επαγγελματικότητα κ.ά. Διάφοροι συγγραφείς δίνουν διαφορετική έμφαση σε μία ή περισσότερες από αυτές τις κατηγορίες διαστρωμάτωσης (Pakulski & Waters, 1996, 24-26, 28-46, 114-31. Για μια κριτική έκθεση βλ. Crompton, 1993).

Προκειμένου να εξετάσουμε κριτικά αυτές τις θεωρίες και αντιλήψεις, ας στραφούμε πρώτα στην πληροφορική τεχνολογία. Η τελευταία, αντί να αναβαθμίζει το γνωστικό περιεχόμενο της εργασίας στη σύγχρονη δυτική κοινωνία, οδηγεί σε μαζική αποειδίκευση τόσο της χειρωνακτικής εργασίας όσο και της εργασίας των υπηρεσιών, όπως θα δούμε παρακάτω. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η αποειδίκευση, η υποβάθμιση του γνωστικού περιεχομένου της εργασίας, δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια εκδήλωση μιας τάσης εγγενοῦς στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η οποία τον χαρακτηρίζει σε ολόκληρη την ιστορική του διαδρομή. Συγκεκριμένα, είναι εκδήλωση της διαρκούς ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας. Ο διαχωρισμός της γνώσης και της σύλληψης από την εκτέλεση υπήρξε η βασική οργανωτική αρχή του καπιταλισμού από τις απαρχές του¹⁰. Η γνώση και η επιστήμη, μετασχηματιζόμενες σε τεχνολογία, μεταβιβάζονται διαρκώς και απορροφώνται από τη μηχανή, όχι από τη ζωντανή εργασία. Αυτό είναι κατεξοχήν το σήμα κατατεθέν της καπιταλιστικής παραγωγής. Στις αρχές του 20ού αιώνα ο φορντισμός και ο τεϊλορισμός εξορθολόγησαν και αναβάθμισαν περαιτέρω αυτή την εγγενή στη λειτουργία του κεφαλαίου τάση¹¹. Η σύγχρονη πληροφορική τεχνολογία, οι υπολογιστές, τα ρομπότ και η «τεχνητή νοημοσύνη» εκφράζουν την αποκορύφωση αυτής της τάσης επί των ημερών μας.

Όπως είδαμε παραπάνω, η ευέλικτη μεταποίηση, ή αλλιώς η υποστηριζόμενη από ηλεκτρονικό υπολογιστή μεταποίηση (CAM), έχει μετασχηματίσει την παραγωγική διαδικασία και έχει, σε έναν άνευ προηγουμένου βαθμό, αντικαταστήσει την ειδικευμένη εργασία από τον προγραμματισμό μέσω H/Y. Καθώς το CAM τείνει να εφαρμοσθεί σε κάθε σφαίρα σχεδόν της υλικής παραγωγής, τόσο στη μεγάλης κλίμακας όσο και στη μικρής κλίμακας μεταποίηση, δηλαδή καθώς τείνει να γενικευθεί, ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός των δεξιοτήτων των εργατών απορροφάται από τη σύγχρονη, κατευθυνόμενη από τον υπολογιστή μηχανή. Ταυτόχρονα η αυτοματοποίηση θέτει εκατομμύρια χειρωνακτες εργάτες εκτός εργασίας. Καθώς η διαδικασία αυτή εξελίσσεται, ολοένα και πιο «έξυπνα» ρομπότ κατασκευάζονται και εισάγονται στην παραγωγική διαδικασία. Για παράδειγμα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 η ιαπωνική εταιρεία κατασκευής μηχανών Jamazaki απασχολούσε 65 ελεγχόμενες από H/Y μηχανές και 34 ρομπότ συνδεδεμένα με καλώδια οπτικών ινών με το ψηφιακό κέντρο στο επιτελείο της επιχείρησης, απ' όπου το εργοστάσιο κατευθυνόταν. Το τελευταίο απασχολούσε 215 εργάτες, οι οποίοι βοηθούσαν να παραχθεί προϊόν το οποίο θα απαιτούσε 2.500 εργάτες σε ένα συμβατικό εργοστάσιο (Bylinsky & Moore, 1985, σ. 288-9). Στα μέσα της δεκαετίας του 1990 το διάσημο εργοστάσιο FANUC στην Ιαπωνία απασχολούσε μόνον έξι εργάτες και είχε εγκαταστημένα 101 ρομπότ παράγοντας 10.000 μοτέρ τον μήνα (Kennedy, 1995, σ. 107-8). Οι εξελίξεις αυτές έδωσαν λαβή σε υποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες το «αυτόματο εργοστάσιο», δηλαδή το εργοστάσιο χωρίς εργάτες, δεν ανήκει στο μακρινό μέλλον. Κατά τη γνώμη μας, οι υποθέσεις αυτές είναι αβάσιμες. Αλλά ο χώρος δεν μας επιτρέπει να αναπτύξουμε το θέμα αυτό. Αρκεί να σημειώσουμε εδώ ότι τα παραπάνω παραδείγματα είναι ακραίες εκδοχές της αυτοματοποίησης. Μια τεχνο-

λογία δεν εφαρμόζεται, ακόμα και όταν είναι απολύτως δυνατή από τεχνική άποψη, παρά μόνον όταν η εφαρμογή της είναι φθηνότερη από τα διαθέσιμα εργατικά χέρια.

Αλλά σήμερα η πληροφορική τεχνολογία αγγίζει, επίσης, τις υψηλότερες βαθμίδες των θέσεων εργασίας στις υπηρεσίες, με το ίδιο αποτέλεσμα, δηλαδή την αποειδίκευση. Και το σημαντικότερο απ' όλα, η πληροφορική τεχνολογία έχει εισβάλει στην ίδια τη διοικητική δομή της καπιταλιστικής επιχείρησης. Η τελευταία βασιζόταν μέχρι πρόσφατα σε μια σύνθετη, πολλαπλή ιεραρχία, που διακλαδωνόταν σε διάφορες διευθύνσεις, δημιουργώντας ιεραρχίες μέσα στις ιεραρχίες, από χαμηλότερα, μεσαία και ανώτερα διευθυντικά στελέχη, με τους αντίστοιχους ενδιάμεσους ειδικευμένους υπαλλήλους στα διάφορα τμήματα της επιχείρησης (χρηματοδότηση και λογιστική, μάρκετινγκ και διαφήμιση, έρευνα και ανάπτυξη). Σήμερα η πληροφορική τεχνολογία υποκαθιστά την εργασία των χαμηλότερων και μεσαίων διευθυντικών στελεχών, όπως και των ενδιάμεσων υπαλλήλων, με δίκτυα υπολογιστών, τα οποία αναλαμβάνουν την κατακόρυφη και οριζόντια ροή και επεξεργασία δεδομένων και πληροφορίας, καθώς και τον συντονισμό και τον έλεγχο των διαφόρων λειτουργιών της μεγάλης επιχείρησης. Η διαδικασία αυτή περιγράφεται ως «επανασχεδιασμός» της επιχείρησης ("re-engineering"), όπου οι μεγάλες εταιρείες καταργούν πολλές βαθμίδες διοίκησης, ισοπεδώνουν τις οργανωτικές τους πυραμίδες¹² και αντικαθιστούν τον χαμηλότερο και μεσαίο παραδοσιακό διευθυντή με τον ονομαζόμενο "silicon manager" (δηλαδή τα δίκτυα υπολογιστών) και μαζί μ' αυτόν καταργούν εκατοντάδες ειδικότητες. Ο J. Rifkin δίνει άφθονα παραδείγματα των αποτελεσμάτων του «επανασχεδιασμού» των επιχειρήσεων, ο οποίος βρίσκεται ακόμα στις αρχικές του φάσεις. Εκτιμάται ότι «μέχρι 80% των θέσεων εργασίας των μεσαίων διευθυντικών στελεχών υπόκειται σε εξαφάνιση». Σύμφωνα με τη *Wall Street Journal*, «σε ολόκληρη την αμερικανική οικονομία ο "επανασχεδιασμός" των επιχειρήσεων μπορεί να εξαφανίσει μεταξύ 1 έως 2,5 εκατομμύρια θέσεις εργασίας το χρόνο στο άμεσα ορατό μέλλον. Ορισμένες μελέτες προβλέπουν ότι, όταν το πρώτο στάδιο του "επανασχεδιασμού" θα έχει ολοκληρωθεί, θα έχουν χαθεί μέχρι 25 εκατομμύρια θέσεις εργασίας, σε ένα σύνολο 90 εκατομμυρίων εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα». Εκτιμάται ότι στην Ιαπωνία θα εξαφανισθούν 860.000 διευθυντικές θέσεις εργασίας στο επόμενο κύμα «επανασχεδιασμού» των επιχειρήσεων. Στην Ευρώπη η αναδόμηση των επιχειρήσεων έχει αρχίσει να έχει εξίσου σημαντικές επιπτώσεις (Rifkin, 1995, σ. 7, 199. Βλ. επίσης Blair et al., 1998).

Επιπλέον η πληροφορική τεχνολογία επιφέρει το ίδιο αποτέλεσμα, της αποειδίκευσης και της δυνάμει εξώθησης εκτός εργασίας πολλών επαγγελματιών. Για παράδειγμα, οι ικανότητες και η γνώση του πολιτικού μηχανικού απορροφώνται σε αυξανόμενο βαθμό από λογισμικά προγράμματα, τα οποία είναι ικανά να πραγματοποιήσουν τη συνολική στατική μελέτη κτιρίων, ή άλλων κατασκευών. Ο συνήθης πολιτικός μηχανικός τείνει να μετατραπεί σε έναν τροφοδότη του υπολογιστή με δεδομένα, εργασία η οποία μπορεί να αναληφθεί από ένα άτομο με πολύ χαμηλότερη γνώση και ικανότητα από τον παραδοσιακό πολιτικό μηχανικό. Κατά συνέπεια η εργασία του υπόκειται σε εξαφάνιση. Μόνον ένας σχετικά μικρός αριθμός πολιτικών μηχανικών με υψηλή ειδικευση θα απαιτείται για να διευθύνει την εργασία ημειδικευμένων εργαζομένων στο επάγγελμα. Ο αρχιτεκτονικός, ο βιομηχανικός και άλλες μορφές σχεδιασμού αναλαμβάνονται επίσης, σε αυξανόμενο βαθμό, από λογισμικά προγράμματα στο ευρύτερο πεδίο του σχεδιασμού του υποβοηθούμενου από υπολογι-

στή (CAD). Η τεχνητή νοημοσύνη σταδιακά απορροφάει τη γνώση των ειδικών και τις δεξιότητες σε σχεδόν όλα τα πεδία επαγγελματικής εργασίας, όπως νομικά, ιατρική διάγνωση, χρηματιστική, εκπαίδευση κλπ. (Boden, 1985). Όπως σημειώνει ο Kumar, «το πιο χαρακτηριστικό απ' όλα είναι ότι η συνεχής ανάπτυξη των υπολογιστών έχει τείλοροποιήσει τους ίδιους τους ειδικούς των υπολογιστών. Η εργασία των ειδικών των υπολογιστών έχει ακολουθήσει το γνώριμο σχήμα του διαχωρισμού και της διάσπασης της εργασίας, οδηγώντας σε αυξανόμενη εργασία ρουτίνας για τη μάζα των εργαζομένων και υψηλή ειδικευμένη εργασία για μια μικρή ομάδα σχεδιαστών και ερευνητών» (Kumar 1995, σ. 22).

Η πληροφορική τεχνολογία έχει εισχωρήσει σε όλους τους τομείς των υπηρεσιών και έχει μετασχηματίσει ριζικά την εργασία σε τομείς όπως οι τραπεζικές υπηρεσίες, οι ασφαλιστικές, οι επικοινωνίες, το λιανικό και χονδρικό εμπόριο και πολλοί άλλοι, τείνοντας ταυτόχρονα να αντικαταστήσει μαζικά, καθώς αναπτύσσεται αλματωδώς, όλες τις κατηγορίες των εργαζομένων στις υπηρεσίες, υποκαθιστώντας τους με δίκτυα υπολογιστών (Rifkin, 1995 - Lloyd & Newell, 1998)¹³.

Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι εξελίξεις αυτές τείνουν να ξεχωρίσουν μια μικρή ελίτ από υψηλά ιστάμενα διευθυντικά στελέχη, επαγγελματίες υψηλής ειδίκευσης, μελετητές και ερευνητές της πληροφορικής, επιστήμονες που ασχολούνται με έρευνα και ανάπτυξη και εκπαιδευτικούς (Αντοποπούλου, 2000). Οι κατηγορίες αυτές χαρακτηρίζονται ως εργαζόμενοι στον «τομέα της γνώσης», ή όπως αλλιώς ονομάζονται «συμβολικοί αναλυτές».

Οι ίδιες διαδικασίες τείνουν να στρώξουν προς τα κάτω στην κοινωνική κλίμακα, ή να θέσουν τελείως εκτός εργασίας όλων των ειδών τις κατηγορίες εργαζομένων υψηλού έως σήμερα επαγγελματικού κύρους. Ο J. Rifkin υποδεικνύει την εξασθένιση της μεσαίας τάξης στις ΗΠΑ και σχολιάζει:

«Ενώ το πρώτο κύμα της αυτοματοποίησης είχε τις μεγαλύτερες συνέπειες για τους χειρώνακτες εργάτες, η νέα επανάσταση «επανασχεδιασμού» αρχίζει να επηρεάζει τα μεσαία κλίμακα της κοινότητας των εταιρειών, απειλώντας την οικονομική σταθερότητα και ασφάλεια του πλέον σημαντικού πολιτικού γκρουπ της αμερικανικής κοινωνίας – της μεσαίας τάξης» (Rifkin 1995, σ. 170.)

Ας εξετάσουμε τώρα τα χαμηλά στρώματα της εξαρτημένης εργασίας, τους εργαζόμενους όχι σε χειρώνακτική εργασία αλλά αυτούς που διεκπεραιώνουν εργασίες ρουτίνας, που εκτελούν δηλαδή εντολές και κινούν τα γρανάζια της οικονομικής μηχανής μπροστά σε έναν υπολογιστή. Οι εργαζόμενοι αυτοί έχουν την τεχνική ικανότητα να χειρίζονται τον υπολογιστή, αλλά δεν έχουν γνώση. Χρησιμοποιούν ένα εργαλείο, όπως ο παραδοσιακός μαζικός εργάτης χειρίζεται τα εργαλεία και τις μηχανές του εργοστασίου, ο οποίος επίσης χρειάζεται μια τεχνική ικανότητα. Η τεχνική ικανότητα που απαιτείται για να χειριστεί κανείς τον υπολογιστή και να εισάγει τα δεδομένα είναι μικρή.

Μπορούμε να ονομάσουμε αυτή την κατηγορία εργαζομένων «νέο μαζικό εργάτη» (Αντοποπούλου, 2000). Όπως ακριβώς ο παραδοσιακός μαζικός εργάτης (χειρώνακτας εργάτης) ήταν και εξακολουθεί να είναι «δούλος της μηχανής», ο «νέος μαζικός εργάτης» είναι «δούλος του υπολογιστή»¹⁴. Επιπλέον, ακριβώς όπως και ο παραδοσιακός μαζικός εργάτης, ο νέος μαζικός εργάτης δεν έχει ουσιαστικά αντίληψη ή γνώση του γενικού σχεδίου

και της οικονομικής δομής στην οποία εντάσσεται η εργασία του. Φυσικά πρέπει να ξέρει να διαβάζει και να γράφει σωστά, καθώς χαρτιά, οθόνες υπολογιστών και τηλεπικοινωνιακοί δορυφόροι μεταβιβάζουν πληροφορίες παγκοσμίως. Αλλά, αν εξαιρέσουμε αυτό το γεγονός, όπως και το γεγονός ότι ο χώρος εργασίας είναι καλύτερος σε σχέση με το χώρο του παλιού εργοστασίου, η εργασία του νέου μαζικού εργάτη είναι κενή περιεχομένου, όπως ήταν και του παραδοσιακού μαζικού εργάτη. Η κατάσταση αυτή αποτυπώνεται σε έναν αριθμό νέων «ταξικών χαρτών», οι οποίοι προσδιορίζουν την εργατική τάξη ως διεμβολίζουσα τα συμβατικά χειρωνακτικά/μη χειρωνακτικά όρια. Σ' αυτό το πλαίσιο η εργατική τάξη του τέλους του 20ού αιώνα θεωρείται ότι περιέχει τους μη χειρωνακτες εργαζόμενους ρουτίνας, δηλαδή τους χαμηλότερου επιπέδου υπαλλήλους γραφείου και γενικότερα των υπηρεσιών (Crompton, 1993, σ. 191 κ.ε.).

Εντομεταξύ, η επίμονη και παρατεταμένη ανεργία σε όλες τις κατηγορίες εργαζομένων στα κέντρα του καπιταλισμού και κυρίως στην Ευρώπη, συνδυαζόμενη με την αποδόμηση του κράτους πρόνοιας από τις αρχές της δεκαετίας του '80, οδήγησε στην περιθωριοποίηση σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού, που απαρτίζουν τη λεγόμενη «υπο-τάξη», των «νεόπτωχων», των άστεγων, των εξαθλιωμένων. Πέραν τούτου η πληροφορική τεχνολογία υποκαθιστά σήμερα μαζικά τις θέσεις εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών, ο οποίος υπήρξε ο κύριος τομέας δημιουργίας θέσεων εργασίας στα κέντρα του καπιταλισμού μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Επιπλέον η αυτοματοποίηση και η σταδιακή μετατόπιση του πυρήνα της μεταποίησης από τα κέντρα του καπιταλισμού προς την περιφέρεια έχει ήδη σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις για τους χειρωνακτες εργάτες στη Δύση. Τέλος, η χαλάρωση των κοινωνικών ελέγχων στην αγορά εργασίας είχε ως συνέπεια να δημιουργηθούν εργαζόμενοι νέου τύπου, οι οποίοι αυξάνονται σήμερα ταχύτατα, οι απασχολούμενοι σε μερική απασχόληση ή προσωρινή εργασία, οι περιθωριοποιημένοι εργαζόμενοι σε ανασφαλή εργασία (Fotopoulos, 1997, σ. 33-41 - Coates, 1998 - Rifkin, 1995, σ. 3, 9-11, 166-7)¹⁵. Είναι σαφές ότι οι δυτικές κοινωνίες μετασχηματίζονται σε «κοινωνίες των 2/3», όπως έχει σωστά επισημανθεί.

Ας σχολιάσουμε τώρα το άλλο επιχείρημα αυτών που υποστηρίζουν ότι η πληροφορική τεχνολογία θα «συντρίψει την κοινωνική πυραμίδα». Εκτός από αυτά που αναφέρθηκαν ήδη σχετικά με τις επιπτώσεις αποειδίκευσης αυτής της τεχνολογίας σε διάφορες κατηγορίες μεσαίων και ανώτερων θέσεων υπηρεσιών, ας υπενθυμίσουμε ότι αυτή η τεχνολογία υπηρετεί τη συγκέντρωση της διαχείρισης και του ελέγχου του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος σε ένα μικρό αριθμό επιτελείων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Όπως δείξαμε, η πληροφορική τεχνολογία υπηρετεί επίσης τις παγκόσμιες συναλλαγές στις χρηματιστικές αγορές, οι οποίες επίσης ελέγχονται από λίγα επιτελεία στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Μια κολοσσιαία συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και ελέγχου πάνω στα παγκόσμια μέσα παραγωγής και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές, χωρίς προηγούμενο στην ιστορία του καπιταλισμού, λαμβάνει χώρα. Αυτό συνεπάγεται μια παράλληλη συγκέντρωση και ένταση του ελέγχου πάνω στην παγκόσμια εργατική δύναμη, τόσο τη χειρωνακτική όσο και του «λευκού κολάρου». Ο Carl De Benedetti, διευθύνων σύμβουλος της Olivetti, χαρακτήρισε την πληροφορική τεχνολογία ως «ένα όργανο ελέγχου για το κεφάλαιο» και σχολίασε:

«Η πληροφορική τεχνολογία είναι βασικά μια τεχνολογία συντονισμού και ελέγχου της εργατικής δύναμης, των εργαζομένων στο γραφείο, την οποία ο Τεχνοκρατισμός δεν καλύπτει». (Αναφέρεται από τον Kumar, 1995, σ. 20.)

Υπάρχει επίσης μια αυξανόμενη τάση προς την κατεύθυνση υποκατάστασης του ανθρώπου-επιστάτη με τον ονομαζόμενο «ηλεκτρονικό επιστάτη», δηλαδή με συστήματα υπολογιστών. Σύμφωνα με μια έκθεση που δημοσιεύθηκε το 1987 από το Office of Technology Assessment με τίτλο *Ο Ηλεκτρονικός Επιστάτης*, ένα ποσοστό ανάμεσα στο 20% και 35% των αμερικανών εργαζομένων γραφείου στις ΗΠΑ παρακολουθούνται από πολύπλοκα συστήματα υπολογιστών. Η ίδια έκθεση προειδοποιεί για τον κίνδυνο ενός οργουέλιανου μέλλοντος με «ηλεκτρονικά κάτεργα», όπου οι εργαζόμενοι διεκπεραιώνουν «εργασίες βαρετές, επαναλαμβανόμενες, γρήγορου ρυθμού, που απαιτούν συνεχή επαγρύπνηση και προσοχή στη λεπτομέρεια και στις οποίες ο επόπτης δεν είναι καν ένα ανθρώπινο ον», αλλά ένας «ανέκφραστος επόπτης-υπολογιστής» (Rifkin, 1995, σ. 188. Βλ. επίσης, Wright & Land, 1998, σ. 3-15).

Όσο για την άποψη ότι στη σημερινή κοινωνία «η γνώση και η πληροφορία κυριαρχούν επί του «υλικού κεφαλαίου» και της εργασίας», αρκεί να σημειώσουμε εδώ ότι η σύγχρονη πληροφορική τεχνολογία απαιτεί τεράστιες επενδύσεις κεφαλαίου, όπως είναι σαφές από τις πολυεθνικές της πληροφορικής τεχνολογίας, την IBM στους υπολογιστές, την AT&T και IT&T στις τηλεπικοινωνίες κλπ. Το κεφάλαιο ελέγχει, διευθύνει και κυριαρχεί επί της πληροφορικής τεχνολογίας και αυτών που την υπηρετούν (ειδικοί των υπολογιστών, επιστήμονες κλπ.) και όχι το αντίστροφο.

Είναι, κατά συνέπεια, τελείως παραπλανητικό να περιγράψουμε τη σύγχρονη δυτική κοινωνία ως αταξική κοινωνία. Ο έλεγχος των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης από το κεφάλαιο, ο οποίος έχει εξασθεήσει σήμερα σε επίπεδο χωρίς προηγούμενο στην ιστορία του καπιταλισμού, καθορίζει τη διανομή του πλούτου και της δύναμης, καθώς και τον καταμερισμό της εργασίας εντός των χωρών και μεταξύ των χωρών σε παγκόσμιο επίπεδο, όπως αναλύθηκε παραπάνω. Η κατανομή του πλούτου και της δύναμης και ο καταμερισμός της εργασίας στην καπιταλιστική κοινωνία είναι η βάση της ταξικής της διαίρεσης και συνιστά το μηχανισμό της κοινωνικής της διαστρωμάτωσης. Η σύγχρονη πληροφορική τεχνολογία, δηλαδή το σύγχρονο μέσο οργάνωσης και ελέγχου της υλικής παραγωγής και των υπηρεσιών, επιμερίζει την εργασία και καθορίζει το περιεχόμενό της.

Ταυτόχρονα η πληροφορική τεχνολογία καθιστά τον «νέο μαζικό εργαζόμενο» στη σύγχρονη Δυτική κοινωνία εξάρτημα του υπολογιστή. Είναι σαφές ότι ο μηχανισμός διαμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων, δηλαδή ο μηχανισμός διαστρωμάτωσης, προκύπτει σήμερα από την επικυριαρχία του κεφαλαίου επί της κοινωνίας, όπως συνέβαινε πάντοτε σε ολόκληρη την ιστορία του καπιταλισμού. Κατά συνέπεια, το επιχείρημα ότι ο μηχανισμός διαστρωμάτωσης έχει μετατοπισθεί σήμερα από το κεφάλαιο σε άλλους παράγοντες δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι τάξεις είναι παρούσες στις δυτικές κοινωνίες¹⁶. Μια θαυματουργή γένεση ενός καπιταλισμού χωρίς τάξεις δεν εντοπίζεται ποτέ.

Επίλογος

Μπορούμε λοιπόν να συνοψίσουμε εδώ λέγοντας ότι η μεταπολεμική περίοδος σημαδεύεται από την ανάπτυξη ενός νέου σταδίου ανέλιξης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος το οποίο χαρακτηρίζεται:

- (α) Από το μετασχηματισμό των περισσότερων χωρών της περιφέρειας σε βιομηχανικούς παραγωγούς και καπιταλιστικές οικονομίες με την ακριβή έννοια του όρου. Κατά συνέπεια, ο καπιταλισμός επεκτάθηκε σχεδόν σε ολόκληρο τον κόσμο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου και ολοκληρώθηκε σε παγκόσμιο σύστημα.
- (β) Από έναν νέο Διεθνή Καταμερισμό Εργασίας.
- (γ) Ενώ σε προηγούμενες περιόδους υπήρχε μια διεθνής αγορά εμπορευμάτων, κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου δημιουργήθηκε επίσης ένα παγκόσμιο δίκτυο στενά διασυνδεδεμένων παραγωγικών μονάδων και ένα παγκόσμιο δίκτυο χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, χρηματοπιστωτικών αγορών και αγορών συναλλάγματος. Αλλά ενώ η παραγωγή, οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, οι χρηματοπιστωτικές αγορές και το εμπόριο είναι αποκεντρωμένα διεθνώς, η διαχείριση και ο έλεγχός τους συγκεντρώνεται σε λίγα επιτελεία στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.
- (δ) Η χρηματιστική κερδοσκοπία αναδεικνύεται εξέχουσα πηγή πλουτισμού στη Δύση, θέτοντας τη σφραγίδα του παρασιτισμού στις Δυτικές οικονομίες.
- (ε) Η Πληροφορική Τεχνολογία είναι η τεχνολογική βάση του σύγχρονου καπιταλισμού, η οποία επιτρέπει τη συγκεντροποιημένη διαχείριση και τον έλεγχο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος από λίγα επιτελεία στα κέντρα του καπιταλισμού.
- (στ) Η ανάπτυξη του καπιταλισμού σε παγκόσμιο σύστημα προωθήθηκε τις δύο και πλέον τελευταίες δεκαετίες υπό την κυριαρχία του Νεοφιλελευθερισμού, ο οποίος εγκαινίασε την άρση των πάσης φύσεως «εμποδίων» στην ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων, εμπορευμάτων και υπηρεσιών διεθνώς. Αυτό ισοδυναμεί με τη σταδιακή κατάργηση των οικονομικών συνόρων του έθνους-κράτους και τη δημιουργία ενός ενιαίου οικονομικού χώρου ο οποίος επιτρέπει την ανεμπόδιστη δράση του κεφαλαίου σε παγκόσμια βάση.
- (ζ) Υπό την κυριαρχία του Νεοφιλελευθερισμού λαμβάνει χώρα μια ανακατανομή του πλούτου σε βάρος των ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων και εισοδηματικών ομάδων εγγός των εθνικών συνόρων και σε βάρος των ασθενέστερων χωρών διεθνώς.
- (η) Συνακόλουθη προς τη σταδιακή κατάργηση του έθνους-κράτους ως οικονομικής οντότητας είναι η τάση προς την κατάργησή του και ως πολιτικής οντότητας και η μεταφορά της πολιτικής ισχύος σε υπερεθνικά κέντρα ή πολιτικές ελίτ.
- (θ) Ο έλεγχος από το κεφάλαιο της παγκόσμιας οικονομίας τείνει να αναπαράγει σε διεθνές επίπεδο τη θεμελιακή αντίφαση μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό από της γενέσεώς του.
- (ι) Η πληροφορική τεχνολογία οδηγεί σε αποειδίκευση τόσο της χειρωνακτικής ειδικευμένης εργασίας όσο και της εργασίας των υπηρεσιών. Οδηγεί επίσης στη σταδιακή υποβάθμιση πολλών κατηγοριών εργαζομένων υψηλού μέχρι τούδε επαγγελματικού κύρους. Παράλληλα η συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα και η διόγκωση των υπη-

ρεσιών στις δυτικές κοινωνίες οδηγεί στην ανάδειξη του «νέου μαζικού εργάτη», των εργαζομένων που διεκπεραιώνει εργασίες ρουτίνας και κινεί τα γρανάζια της οικονομικής μηχανής μπροστά σε έναν υπολογιστή. Όπως ο παραδοσιακός χειρωνακτας εργάτης ήταν και είναι «δούλος της μηχανής», ο εργαζόμενος αυτός είναι «δούλος του υπολογιστή». Μπορεί κανείς να πει ότι σήμερα η εργατική τάξη στις δυτικές κοινωνίες διεμβολίζει τα συμβατικά χειρωνακτικά/μη χειρωνακτικά όρια.

Αλλά οι διαδικασίες που αναλύσαμε παραπάνω εμπεριέχουν κεφαλαιώδεις αντιφάσεις, όπως, λόγου χάρη, αυτές που εκδηλώνονται σχεδόν ενδημικά πλέον με τις επικίνδυνες για το παγκόσμιο σύστημα αναταραχές στις διεθνείς χρηματαγορές και επαναφέρουν κάθε τόσο το φάσμα μιας επανάληψης του μεγάλου κραχ του 1929. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι οι διαδικασίες αυτές δεν είναι μονόδρομος. Όπως είναι επίσης βέβαιο ότι οι λαοί της Ευρώπης και παγκοσμίως θα αντισταθούν σ' αυτόν τον επαπειλούμενο «νέο μεσαίωνα». Ήδη αναπτύσσεται το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης. Αλλά, κατά τη γνώμη μας, η ζώνη των καταγίδων θα είναι και πάλι ο Τρίτος Κόσμος¹⁷. Το Ιράκ, για παράδειγμα, εξελίσσεται γρηγορότερα από ό,τι θα μπορούσε να περιμένει κανείς σε μια περιοχή μείζονος αποσταθεροποίησης, ίσως σε ένα νέο Βιετνάμ. Αν αυτό πράγματι συμβεί, θα σημάνει –τολμάμε να προφητεύσουμε– το τέλος της Αυτοκρατορίας. Γιατί το Βιετνάμ, το οποίο επέφερε μέγιστο πλήγμα κατά της υπερδύναμης, είναι στην άλλη άκρη της Ασίας. Ενώ το Ιράκ βρίσκεται στην καρδιά της Μ. Ανατολής, σ' αυτόν τον παράδοξο, από αρχαιοτάτων χρόνων, ομφαλό της γης. Αλλά τι χόν κατάρρευση της Αυτοκρατορίας και μαζί με αυτήν της διεθνούς τάξης πραγμάτων στη σημερινή της μορφή δεν θα σημάνει κατ' ανάγκη κατάρρευση του καπιταλισμού. Το τελευταίο μπορεί να επέλθει μόνον στο βαθμό που τα οργανωμένα κινήματα των λαών ανά τον κόσμο θα μπορέσουν να προδιαγράψουν μια νέα «ουτοπία», με τη θετική έννοια του όρου, οικοδομώντας πάνω στην εμπειρία αυτής που διέγραψε ήδη τον ιστορικό της κύκλο.

Σημειώσεις

1. Το κείμενο αυτό δημοσιεύθηκε στα Αγγλικά, S.N. Antonopoulou, "The Process of Globalisation and Class Transformation in the West", *Democracy & Nature*, vol. 6, No 1, 2000. Αναδημοσιεύθηκε στα Ιταλικά με τίτλο "I Nuovi Padroni della Globalizzazione", *Libertaria*, Ottob./Dicem. 2000 και στα Γαλλικά "Mondialisation et Transformations Sociales dans les Pays Occidentaux", *Les Temps Maudits*, No 10, Juin 2001.

Η παρούσα ελληνική έκδοση έχει συμπληρωθεί με στοιχεία σχετικά με την επέκταση του καπιταλισμού από τα κέντρα του στον υπόλοιπο κόσμο και τη σημασία του Νεοφιλέλευθερισμού για την ολοκλήρωση του καπιταλισμού ως παγκόσμιου συστήματος.

2. Για τη βίαιη απομάκρυνση των αγροτών από τη γη στην ιστορική της εξέλιξη στην Αφρική βλ. Woddis, 1960, ιδίως Κεφ. 1 και 2.

3. Έχει γίνει μεγάλη συζήτηση στο παρελθόν κατά πόσον η Ελλάδα ανήκει στην περιφέρεια του καπιταλισμού ή στο κέντρο του. Η γνώμη μας είναι ότι η Ελλάδα ανήκει και εξακολουθεί να ανήκει στην περιφέρεια του καπιταλισμού, καθώς δεν παρουσιάζει ορισμένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των κέντρων του καπιταλισμού, όπως, για παράδειγμα, δεν είναι «πατρίδα» πολυεθνικού κεφαλαίου, ή δεν αποτελεί βάση ελέγχου και διαχείρισης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, όπως τα κέντρα του καπιταλισμού (βλ. παρακάτω) κλπ. Φυσικά η Ελλάδα πόρρω απέχει από το να ανήκει στον Τρίτο Κόσμο, ούτε ανήκει ποτέ εξάλλου. Θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει για την Ελλάδα τον όρο ημiperiferία.

Ας σημειώσουμε εδώ ότι με τον όρο περιφέρεια εννοούμε όλες τις άλλες χώρες εκτός από τα κέντρα του καπιταλισμού (ΗΠΑ, Καναδάς, Δ. Ευρώπη, Ιαπωνία). Κατά συνέπεια, με τον όρο περιφέρεια εννοούνται οι χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλόκ, χώρες με σημαντικό «επίπεδο ανάπτυξης», όπως η Ελλάδα, αλλά και ο Τρίτος Κόσμος. Είναι ίσως προτιμότερο για την πρώτη κατηγορία χωρών, που βρίσκεται σε ενδιάμεση θέση σε σχέση με τα κέντρα του καπιταλισμού και τον Τρίτο Κόσμο, να χρησιμοποιείται ο όρος ημiperiferia. Είναι, τέλος, σαφές ότι για μας οι όροι αυτοί είναι καθαρά περιγραφικοί, που χρησιμοποιούνται για λόγους συντομίας, και δεν φέρουν θεωρητικό βάρος, όπως συμβαίνει στο πλαίσιο άλλων αναλύσεων.

4. Για μια επισκόπηση της συζήτησης περί παγκοσμιοποίησης βλ. Held & MacGrew, 2000.

5. Ας σημειώσουμε εδώ ότι ο όρος *ενέλικτη μεταποίηση* αναφέρεται στην εισαγωγή της πληροφορικής τεχνολογίας στην παραγωγή και δεν ταυτίζεται με τον όρο *ενέλικτη εξειδίκευση*, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο μιας ορισμένης θεωρίας (Βλ. Piore & Sabel, 1984).

6. Εργάτες λευκού κολάρου (white collar) ονομάζονται οι εργαζόμενοι στις χαμηλές θέσεις διοικητικού και άλλου μηχανισμού (λογιστήρια κλπ.) της επιχείρησης, όπως και του κρατικού μηχανισμού (υπηρεσίες).

7. Για μια εκτεταμένη παρουσίαση αυτών των θεωριών βλ. Kumar, 1995, σ. 6-35.

8. Για μια κριτική αυτών των θεωριών βλ. Lyon, 1995 - Kumar, 1995 - Wintheford, 1994. Για μια ήπια κριτική βλ. Castells, 1996.

9. Βλ., για παράδειγμα, OECD, *Global Information Infrastructure - Global Information Society (GI-GIS): Policy Requirements* (OECD Working Paper, No 82, 1997), όπου χαρακτηριστικά υποστηρίζεται: «η καθοδηγούμενη δύναμη πίσω από την οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη σε μια τέτοια διαδίκτυομένη οικονομία [Οικονομία της Πληροφορίας] δεν θα είναι οι φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές ή τα φυσικά αγαθά, αλλά θα βασίζεται στην πληροφορία...» (σ. 6). Το Αμερικανικό Γραφείο Στατιστικών της Εργασίας προσδιόρισε τον «τομέα της πληροφορίας» ως έναν «τέταρτο τομέα της οικονομίας». Βλ. Lyon, 1988, σ. 45, 46.

10. Βλ. K. Marx, *Capital*, vol. I. London, Laurence & Wishart 1974 (κεφ. XVI, «Καταμερισμός Εργασίας και Μεταποίηση», και κεφ. XV, «Μηχανές και Σύγχρονη Βιομηχανία»).

11. Βλ. Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York, Monthly Review Press, 1974. Η κεντρική θέση του Braverman είναι ότι οι τεύλορικοί τρόποι οργάνωσης της σύγχρονης καπιταλιστικής επιχείρησης καθιστούν όλες τις πλευρές της σύγχρονης εργασίας εργασίες ρουτίνας και τις αποειδικεύουν, τόσο τις χειρωνακτικές όσο και αυτές του λευκού κολάρου, μη εξαιρουμένων ούτε των διευθυντικών εργασιών.

12. Αξίζει να αναφερθούμε σε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: Η Eastman Kodak μείωσε τα διευθυντικά της επίπεδα από 13 σε 4. Η Intel περιέκοψε τα ιεραρχικά διευθυντικά της επίπεδα σε ορισμένες από τις δραστηριότητές της από 10 σε 5 επίπεδα. (Αναφέρεται από τον Rifkin, 1995, σ. 105.)

13. Βλ. επίσης Tickel, 1997, σ. 13-19, ιδίως Πίνακα 1, σ. 15, όπου φαίνεται ότι μεταξύ 1989 και 1993 η απασχόληση στον τραπεζικό τομέα της Βρετανίας έπεσε κατά 7,4%.

14. Η διατύπωση «δούλος του υπολογιστή» χρησιμοποιείται συχνά για τους σύγχρονους υπαλλήλους γραφείου. Για την αποειδίκευση και την «προλεταριοποίηση» των υπαλλήλων γραφείου, βλ. Crompton & Jones, 1984.

15. Για μια εκτεταμένη εξέταση της ανεργίας, της φτώχειας και της λεγόμενης «υπο-τάξης» στις δυτικές κοινωνίες από τη δεκαετία του 1970, βλ. Gaffikin & Morrissey, 1992.

16. Για τη σημασία των τάσεων και της ταξικής πολιτικής στη Δύση και πέραν αυτής σήμερα, βλ. Moran, 1998 - Darford, 1997 - Yun, 1997.

17. Όλες οι επαναστάσεις στο παρελθόν συνέβησαν στην περιφέρεια του καπιταλισμού (Κίνα, Κοίμπα, Βιετνάμ). Αλλά και αυτή τούτη η ρωσική επανάσταση συνέβη σε μια «καθυστερημένη» από άποψη καπιταλιστικής ανάπτυξης χώρα.

Βιβλιογραφία

- Antonopoulou, S. N. (2000), "The Process of Globalization and Class Transformation in the West", *Democracy and Nature*, vol. 6, No 1.
 ——— Αναδημοσιεύθηκε στα Ιταλικά με τίτλο "I Nuovi Padroni della Globalizzazione", *Libertaria*, Οκτ./Δεκ. 2000

- και στα Γαλλικά "Mondialisation et Transformation Sociales dans les Pays Occidentaux", *Les Temps Maudits*, No 10, Ιούν. 2001.
- Αντωνοπούλου, Σ.Ν. (2001). Οι Επιπτώσεις στην Ελληνική Οικονομία και στη Δομή του Ελληνικού Εργατικού Δυναμικού από την Εφαρμογή των Σύγχρονων Τεχνολογιών Ενέλεκτης Παραγωγής (Μονογραφία εκπονηθείσα στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος ΕΠΕΤ II, 1998-2001.Υπό δημοσίευση).
- Αντωνοπούλου, Σ.Ν. (2002). «Η Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης στο Πλαίσιο της Παγκοσμιοποίησης», *Οικονομία*, τεύχ. 51.
- Αντωνοπούλου, Σ.Ν. (1991). *Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας 1950-1980*, Αθήνα, εκδ. Πατάκης.
- Bartelson, J. (2000). "Three Concepts of Globalization", *International Sociology*, vol. 15, No 2.
- Bell, D. (1980). "The Social Framework of the Information Society", στο J. Forester (ed.), *The Microelectronics Revolution*, Oxford, Blackwell.
- Bina, C. and Yaghmaian, B. (1991). "Post-war Global Accumulation and the Transnationalization of Capital", *Capital and Class*, No 43.
- Black, G. (1982). "Central America: Crisis in the Backyard", *New Left Review*, No 135, Σεπτ.-Οκτ.
- Blair, H. et al. (1998). "A Pernicious Panacea: A Critical Evaluation of Business Re-engineering", *New Technology, Work and Employment*, No 2.
- Blueston, B. and Harrison (1982), *The Deindustrialization of America: Plant Closing, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry*, New York, Basic Books.
- Boden, M.A. (1985). "The Social Impact of Thinking Machines", στο T. Forester (ed.), *The Information Technology Revolution*, Oxford, B. Blackwell.
- Braverman, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York, Monthly Review Books.
- Buckanan, K. (1985). "Center and Periphery: Reflections of the Irrelevance of a Billion Human Beings", *Monthly Review*, vol. 37, No 3, Ιουλ.-Αύγ.
- Bylinsky, G. & Moore, A.H. (1985). "Flexible Manufacturing Systems", στο T. Forester (ed.), *The Information Technology Revolution*, Oxford, B. Blackwell.
- Castells, M. (1996), *The Rise of the Network Society*, Oxford, Blackwell.
- Champlin, D. & Olson, P. (1994). "Post-Industrial Metaphors: Understanding Corporate Restructuring and the Economic Environment of the 1990s", *Journal of Economic Issues*, 28 (2), Ιούνιος.
- Chossudovsky, M. (1997), *The Globalization of Poverty*, London, Zed Books.
- Clarke, S. (2001). "The Globalization of Capital, Crisis and Class Struggle", *Capital & Class*, No 75.
- Coates, K. (1998). "Unemployed Europe and the Struggle for Alternatives" *New Left Review*, No 227.
- Coriat, B. and Petit, P. (1991). "Deindustrialization and Tertiariation: Towards a New Economic Regime?", στο Amin, A. and Dietrich, M. (eds), *Towards a New Europe?*, Aldershot, Edward Elgar.
- Crafts, N. (1996). "Deindustrialization and Economic Growth", *Economic Journal*, 106 (434), Ιανουάριος.
- Crompton, R. (1993), *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*, Cambridge, Polity Press.
- Crompton, R. & Jones, G. (1984), *White Collar Proletariat: Deskilling and Gender in the Clerical Labour Process*, London, Macmillan.
- Danford, A. (1997). "The "New Industrial Relations" and Class Struggle in the 1990s", *Capital & Class*, No 61.
- De Foucauld, J. B. (1996). "Post-Industrial Society and Economic Security", *International Labor Review*, 135 (6).
- Dertouzos, M. (1991), "Communications, Computers and Networks", *Scientific American*, Σεπτέμβριος.
- Diskin, J. and Koechlin, T. (1994). Liberal Political Economy and Global Capitalism. *Review of Radical Political Economics*, vol. 26, No 3.
- Douglas, I. (1997). "Globalization and the End of the State?", *New Political Economy*, vol. 2, No 1.
- Δουράκης, Γ. (1997). «Πληροφορική Τεχνολογία και Δομική Ανασυγκρότηση των Επιχειρήσεων», στο Γ. Χατζηκωνσταντίνου (επιμ), *Η Ανθρώπινη Εργασία σε Σταυροδρόμι*, Παρατηρητής.
- Drucker, P. (1993). *The Post-Capitalist Society*, London, Butterworth-Heinemann.
- Duysters, G. (1996). *The Dynamics of Technical Innovation: The Evolution and Development of Information Technology*, Cheltenham U.K., Elgar.
- Fine B. et al. (1999). "Addressing the World Economy: Two Steps Back", *Capital and Class*, No 67.
- Folke, S. et al. (1992), *South-south Trade and Development: Manufacturers in the New International Division of Labor*, N. York, St. Martin's Press.

- Forester, T. (1987), *High-Tech Society*, Oxford, B. Blackwell.
- Fotopoulos, T. (1997), *Towards an Inclusive Democracy*, London, Cassell.
- Frobel, F., Heinrichs, J., Kreye, O. (1980), *The New International Division of Labor*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Gaffikin, F. & Morrissey, M. (1992), *The New Unemployed. Joblessness and Poverty in the Market Economy*, London, Zed Books.
- Goodman, D. & Radcliff, M. (1981), *From Peasant to Proletarian. Capitalist Development and Agrarian Transitions*, Oxford, B. Blackwell.
- Hamilton, F.E.I (ed.) (1986), *Industrialization in Developing and Peripheral Regions*, London, Croom Helm.
- Held, D. & MacGrew, A. (eds.) (2000), *The Global Transformation Reader. An Introduction to the Globalization Debate*, Cambridge, Polity Press.
- Helleiner, E. (1994), *States and the Re-emergence of Global Finance: From Bretton Woods to the 1990s*, Ithaca and London, Cornell University Press.
- Hirst, P. and Thomson, G. (1996), *Globalization in Question*, London, Croom Helm.
- Hoogvelt, A. (1997), *Globalization and the Postcolonial World*, London, Macmillan.
- Jung, H. (1980), "Class Struggles in El Salvador", *New left Review*, No 122, Ιούλ.-Αύγ.
- Kennedy, P. (1995), "Robotics, Automation and a New Industrial Revolution", στο Heap et al. (eds), *Information Technology and Society. A Reader*, London, Sage.
- Kiely, R. (1998), *Industrialization and Development. A Comparative Analysis*, London, UCL Press.
- Knight, M. (1998), *Developing Countries and the Globalization of Financial Markets*, IMF Working Paper, 98/105.
- Kregel, J. (1994), *Capital Flow s: Globalization of Production and Financing Development*, UNCTAD Review, 0(0).
- Kumar, K. (1995), *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of Contemporary World*, Oxford, Blackwell.
- La Rovere, R.L. (1998), "Small and Medium Sized Enterprises and Information Technology Diffusion Policies in Europe", *Small Business Economics*, 11(1), Αύγουστος.
- Lenin, V. I. (1968), "Imperialism the Highest Stage of Capitalism", στο *Selected Works*, Moscow, Progress Publishers.
- Levy, M. & Powell, Ph. (1998), "SME Flexibility and the Role of Information Systems", *Small Business Economics*, 11 (2), Σεπτέμβριος.
- Liemt, G. van (1988), *Bridging the Gap: Four Newly Industrializing Countries and the Changing International Division of Labor*, Geneva, International Labor Office.
- Linge, G.J.R. (ed.) (1988), *Peripheralisation and Industrial Change*, Croom Helm.
- Lloyd, C. & Newell, H. (1998), "Computerising the Sales-force: the introduction of technical change in non-union workforce", *New Technology, Work and Employment*, No 2.
- Locksley, G. (1986), Information Technology and Capitalist Development, *Capital and Class*, No 27.
- Lyon, D. (1995), "The Roots of the Information Society Idea", στο N. Heap et al., (eds), *Information Technology and Society. A Reader*, London, Sage.
- Marx, K. (1974), *Capital*, vol. I, London, Laurence & Wishart.
- Masuda, Y. (1985), "Computopia", στο J. Forester (ed.), *The Information Technology Revolution*, Oxford, Blackwell.
- Matsumoto, G. (1996), "Deindustrialization in the U.K.: A Comparative Analysis with Japan", *International Review of Applied Economics*, 10 (2), Μάιος.
- Mittelman, H. (1995), "Rethinking the International Division of Labor in the Context of Globalization", *Third World Quarterly*, vol. 16.
- Moran, J. (1998), "The Dynamics of Class Politics and National Economics in Globalisation: The Marginalisation of the Unacceptable", *Capital & Class*, No 66.
- Morris-Suzuki, T. (1984), "Robots and Capitalism", *New Left Review*, No 147.
- Murray, F. (1983), The Decentralization of Production – the Decline of the Mass-collective Worker?, *Capital and Class*, No 19.
- Naisbitt, J. (1984), *Megatrends: The New Directions Transforming Our Lives*, New York, Warner.
- Naisbitt, J. & Aburdene, P. (1990), *Megatrends 2000*, London, Sidgwick & Jackson.
- O'Brien, R. (1992), *Global Financial Integration: The End of Geography*, London, Pinter.
- OECD, 2000, *Labor Force Statistics*.
- OECD, 1997, *Global Information Infrastructure – Global Information Society (GII-GIS): Policy Requirements*, OECD Working Papers, No 82.

- Ohmae, K. (1995), *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economics*, London, Harper Collins.
- Oxelheim, L. (1996), *Financial Markets in Transition: Globalization, Investment and Economic Growth*, London and New York, Routledge.
- Paik, W. K. (1997), *United States Trade Relations With the Newly Industrializing Countries in the Pacific Basin*, New York and London, Garland.
- Pakulski, J. & Waters, M. (1996), *The Death of Class*, London, Sage.
- Patchell, J. (1993), "Composing Robot Production Systems: Japan as a Flexible Manufacturing System", *Environment and Planning A*, 25 (7), Ιούλιος.
- Phillips, B.D. (1991), "The Increasing Role of Small Firms in the High-Technology Sector: Evidence from the 1980s", *Business Economics*, 26 (1), Ιανουάριος.
- Piore, M.J. & Sabel, C.F. (1984), *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York, Basic Books.
- Ramtin, R. (1991), *Capitalism and Automation*, London, Pluto Press.
- Raouf, A. & Ben-Daya, M. (eds). (1995), *Flexible Manufacturing Systems: Recent Developments*, New York and Oxford, Elsevier Science.
- Rifkin, J. (1995), *The End of Work*, New York, G.P. Putnam's Sons.
- Robinson, W. & Harris, J. (2000), "Towards A Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class", *Science & Society*, vol. 64, No 1.
- Robinson, R. (1998), "Beyond Nation-State Paradigms: Globalization, Sociology, and the Challenge of Transnational Studies", *Sociological Forum*, 13:4.
- Robles, A.C. (1994), *French Theories of Regulation and Conceptions of the International Division of Labor*, London, Macmillan.
- Romo, F.P. & Schwartz, M. (1993), "The Coming of Post-Industrial Society Revisited: Manufacturing and the Prospects for a Service – Based Economy", στο Swedberg, R. (ed.), *Explorations in Economic Sociology*, New York, Russel Sage Foundation.
- Scott, C. (1976), "Peasants, Proletarianization and the Articulation of Modes of Production", *The Journal of Peasant Studies*, 3.3, Απρίλιος.
- Soros, G. (1999), *Κρίση του Παγκόσμιου Καπιταλισμού*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Strange, S. (1997), *Casino Capitalism*, Manchester, Manchester Univ. Press.
- Taussing, M. (1982), *Peasant Economics and the Development of Capitalist Agriculture in the Cauca Valley, Colombia*", in J. Harris (ed), "Rural Development. Theories of Peasant Economy and Agrarian Change", London, Hutchinson University Library for Africa.
- Tickel, A. (1997), "Restructuring the British Financial Sector into the Twenty-first Century", *Capital & Class*, No 62.
- Thoburn, J. & Takashina, M. (1992), *Industrial Subcontracting in the UK and Japan*, Avebury, Aldershot.
- Toffler, A. (1981), *The Third Wave*, New York, Bantam.
- Toffler, A. (1992), *Powershift*, New York, Bantam.
- United Nations. (1993), Conference on Trade Development: Programme on Transnational Corporations, *World Investment Report 1993: Transnational Corporations and Integrated International Production*, U.N. Sales No E. 93. II. A. 14, New York, United Nations Publications.
- United Nations (1999), *Human Development Report 1999*.
- Webster, F. (1986), "The Politics of the New Technology", στο R. Miliband et al. (eds), *The Socialist Register*, 1985/86, London, Merlin Press.
- Wintheford, N. (1994), "Autonomist Marxism and the Information Society", *Capital & Class*, No 52.
- Woddis, J. (1960), *Africa, the Roots of Revolt*, London, Laurence & Wishart.
- World Bank (2000), *World Development Report 1999/2000*.
- Wright, C. & Land, J. (1998), "Under the Clock: Trade Union Responses to Computerised Control in U.S. and Australian Grocery Warehousing", *New Technology, Work and Employment*, No 1.
- Yun, A. H. (1997), "Industrial Restructuring and the Reconstitution of Class Relations in Singapore", *Capital & Class*, No 62.

